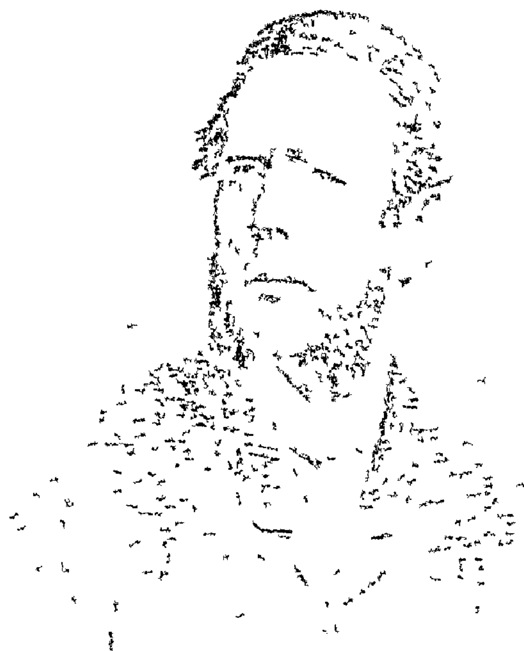

[illegible]

[illegible]

फार्बस जीवन चरित्र.

A MEMOIR OF THE LATE HON'BLE ALEXANDER KINLOCH FORBES,

THE FIRST PRESIDENT OF THE GUJARÁTI SABHÁ.

BY

THE HONORARY SECRETARY OF THE F. G. SABHÁ.

वसंततिलका.

मुक्ता, हीरादि रत्नो विणीने जडी ते,
आभूषणो करी अमुल्य धरो सुप्रीते.

(तेम)

सद्गुणीना चरितनी गुणरत्न खाणे
जै, ते जडो ह्रदयमां, सुखी थै जवाने.

फार्बस गुजराती सभाए प्रसिद्ध कर्युं

संवत् १९२५ फाल्गुन. सन १८६९ मार्च.

मुंबई.

गणपत कृष्णाजीना छापखानामां कानोबा गणपतरावना

एक्सिक्युटर रा० वि० ना० मं० अने गो०

गं० कृ० थे छाप्युं.

फार्बस जिवन चरित्र.

A MEMOIR OF THE LATE HON'BLE ALEXANDER KINLOCH FORBES.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જેવી રીતથી પુષ્પવાસ તીલમાં સ્થાયી થઈ જાયછે;
નિરાકાર સુગુણ આવી ગુણીમાં આકારથી દેખાયછે;
વિવેકી ગુણગ્રાહી તે અતરની લે મસ્તકે વાસના;
સદ્પાત્રો ગુણનિર્ધિ તદ્વત બને, ધન્યગી સદ્વાસના;*

આપણા દેશનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર અને કરનાર, દેશિયોના પ્રતિપાળ, ઉદાર, ગુણી, સદય હૃદયવાન, પ્રેમી, કુલીન અને સ્વધર્મગ્ન વિરલ પરદેશિ રાજવર્ગી ગૃહસ્થોમાંનો એક; ગુજરાતની કીર્તિનો જીર્ણોદ્ધાર કરનાર, અને તેના ભાટ ચારણાદિ અસ્ત પામતા કવિયોનાં કૃત્યને જરા સ્થંભાવીને તે કવિયોના પણ કવિનો અર્થ સારનાર અલેક્ઝાન્ડર, કિન્લાક. ફાર્બસ મુળ એક કુલીન વંશમાં તારીખ ૭ મી જુલઈ સન ૧૮૨૧ માં લણ્ડન નગરમાં અવતર્યો હતો.

ફાર્બસ વંશના આજથી સાતસેં વર્ષ ઉપરના મુલ પુરૂષોમાંથી એક જાન નામનો પુરૂષ સ્કાટલંડમાં આવી રહ્યો. તેના પરાક્રમથી તેને એક પ્રગણું ભેટ આપવામાં આવ્યું. તેનો એક પ્રપૌત્ર સ્કાટલંડના રાજાની કન્યાને વર્યો હતો તે એના પુત્રનું નામ જેમ્સ ફાર્બસ હતું. તેના ઉત્તરાધિકારિયોએ કેટલાંક ઉચ્ચપદ રાજદ્વારમાં મેળવ્યાં હતાં. તે-

---

* સદ્વાસના અંગાને ધન્ય છે, એટલે જેના અંગમાં સારા ગુણોના વાસ (રેહેઠાણ) છે એવા અંગી એટલે ધણી કે પદાર્થ ને સાબાશ છે.

માંના કેટલાકે ધર્મોપદેશકનું પવિત્રકામ પણ કરેલું છે. પ્રાર્બસ વંશના મુખ્ય કમાનુંયાથી હજી મ્હોટા વતની અને લાર્ડ પ્રાર્બસનું પદ ભોગવેછે.

આપણા પ્રાર્બસનું પાસેનું થડ શોધતાં તે નીચે પ્રમાણે જાણ્યામાં આવ્યુંછે.

પૂર્વે સર. એન્ડ્રુ. મિચેલ નામે એક ગૃહસ્થ ગ્રેટ બ્રિટનનો મંત્રી, (Envoy Etraordinary and Minister Plenipotentiary to the Court of Prussia) પ્રશિયાના રાજદ્વારમાં સન. ૧૭૫૬ થી ૭૧ સુધી હતો. તેને અને સર. આર્થર. પ્રાર્બસને આજન્મ પર્યંત મૈત્રી હતી, તેના સ્મરણમાં સર. એન્ડ્રુ. મિચેલે પોતાનું ભૂમિ ધન આદિ સર્વસ્વ તે સર. પ્રાર્બસને અર્પણ કર્યું. સર. આર્થર પ્રાર્બસે પોતાના બીજા પુત્રને અને તેના વારસોને તે વતન વારસામાં આપ્યું. તે એવી સરતથી કે વારસાસાથે તેના મિત્રનું મૂળ મિચેલ નામ પણ તે વારસ ધારણ કરે. આપણા પ્રાર્બસનો પિતા મિ. જાન પ્રાર્બસ મિચેલ તે સર આર્થર પ્રાર્બસનો પૌત્ર થાય. તેમનો સ્વદેશ સ્કાટલન્ડમાંનો આબરડીન નામે પ્રાન્ત છે, તે પ્રાન્ત ભણીથી પ્રતિનિધિ થઈ સર આર્થર પ્રાર્બસ ઘણાં વર્ષસુધી રાજસભામાં વિરાજ્યો હતો. સર આર્થર પ્રાર્બસ, બીજા લાર્ડ પ્રાર્બસનો અને સ્કાટલન્ડના પ્રથમ અર્લ મારશાલ ઉલિયમની પુત્રી લેડી કીથનો પુત્ર ધી. આનરેબલ સર પાટ્રિક પ્રાર્બસ, તેના વંશમાંનો એક પુરૂષ હતો, સર આર્થર પ્રાર્બસ, બુચાનના અર્લ અર્સ્કિન્સ અને લાર્ડ ફ્રેઝરના વંશમાંની કન્યા સાથે પરણ્યો હતો.

એ રીતે ઉત્તમ રાજમૂલક કુલમાં આપણો પ્રાર્બસ જન્મ્યો હતો. તેનામાં ઊત્તમ વંશના પૂર્ણ અંશ હતા એ તેના સુચરિત્ર ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ જણાશેજ. બાલ્યાવસ્થાનું તેનું ભવિષ્યસૂચક ચરિત્ર જાણવાને આટલે દૂર દેશ આપણી પાસે કંઈ સાધન નથી. તથાપિ વિદ્યાસંપાદન કરતાં, પોતાની વિદ્યાઉપરની રૂચીને લીધે, તે દીપતો હતો, એ આદિ કેટલુંક જાણવામાં આવ્યું છે. ઊંચી વિદ્યા અને ઊંચી

કળાઓ ઉપર તેને બહુ ભાવ હતો. એ એક વિદ્યાર્થી હતો ત્યાંથીજ એનું મન, સ્વાભાવિક રીતે, એવા સંસ્કાર પામ્યું હતું કે, તે વિદ્યામૃતનુ પાન કરતાં મરણ સુધી તૃપ્ત થયું ન હતું. એક સમયે એની વૃત્તિ શિલ્પશાસ્ત્રી (Architect) થવાની થઈ હતી; અને તેથી ઈંગ્લન્ડના પ્રખ્યાત શિલ્પશાસ્ત્રી મિ. જ્યાર્જ. બાસ્સેવિની પાસે એક શિષ્ય પેઠે ઘણા માસ સુધી તે રહ્યો હતો.

પરંતુ પછી ધી. આનરેબલ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કમ્પનીની સિવિલ સર્વિસમાં એનું નામ નંધાયું, તેથી તે હેલીબરી પાઠશાળામાં અભ્યાકરવા ગયો; ત્યાં તેણે સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. ઈનામ પણ ત્યાં તેણે બહુ મેલવ્યાં હતાં. યુરોપમાં સંસ્કૃત ભાષાનો મધુર સ્વાદ ચખાડનાર પ્રખ્યાત ન્યાયાધીશ સર ઉલિયમ જોન્સના સર્વ ગ્રંથો એના શાળાસ્નેહિયોથી કે પછી પાઠશાળામાંથી એને અર્પણ કરવામાં આવ્યા હતા. એ ગ્રંથો ફાર્બસને બહુ માનીતા હતા. એક પ્રસંગે પોતાની પુસ્તકશાળા બતાવતાં એ ગ્રંથો આવ્યા ત્યારે સદભિમાનથી પ્રસન્ન મુખે ફાર્બસ સાહેબે કહ્યું કે 'મને એ ઈનામમાં મળ્યા છે; અને એમાંના વિષયો ઉત્તમ છે.'

તા૦ ૩૦ મી ડિસેમ્બર સન. ૧૮૪૨ ને દિને મુંબઈ પ્રાન્તની સિવિલ સર્વિસમાં ફાર્બસ સાહેબ નિમાયા, અને સન ૧૮૪૩ ના નોવેમ્બરની ૧૫ મી તારીખે હિંદુસ્થાનમાં પ્રથમ પગ મૂકયો. તેજ માસની તા૦ ૨૦ મીને દિને અહંમદનગરના કલેકટરની નીચે, હિંદુસ્થાની ભાષામાં પરીક્ષા આપી પસાર થાય ત્યાંસુધી, ફાર્બસ સાહેબને રાખવામાં આવ્યા. વિદ્યા ગ્રહણ કરી લેવાની શક્તિ તેનામાં અસાધારણ હતી. થોડાકજ માસમાં હિંદુસ્થાની ભાષા શીખી લીધી. તા૦ ૧૦ મી જાન્યુઆરી સન ૧૮૪૪ માં પરીક્ષામાં પાસ થયા. હાલમાં આપણી ધારા બાંધનાર અને ચલાવનાર મંડળીના સભાસદ ધી. આનરેબલ. બી. એચ એલિસ એ પરીક્ષામાં આપણા ફાર્બસની સાથે હતા. એ બન્ને

ગૃહસ્થો એટલી સારી રીતે પરીક્ષામાં પાસ થયા કે તેવિષે તા૦ ૧૭ મી જાન્યુઆરી સ૦ ૧૮૮૪ ના બામ્બે ગવર્નમેન્ટ ગાઝેટમાં સરકાર તરફથી લખવામાં આવ્યું છે કે—

"ધી ગવર્નર ઈન કૌન્સિલ ધારેછે કે, આ પરીક્ષાનો પરિણામ મિ૦ પુાર્ણસ અને એલિસને બહુ કીર્ત્તિકર છે. હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા પછી પ્રાર્ણસ બે માસની અંદર અને એલિસ એક માસની અંદર પાસ થયા છે"

પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી ત્રીજેજ દિવસે અહમદનગરના ત્રીજા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની જગ્યા મિ૦ પુાર્ણસને આપી. ત્યારપછી તા૦ ૧૦ મી અક્ટોબર સ૦ ૧૮૮૪ ને દિને તેણે મહારાષ્ટ્ર ભાષાની પરીક્ષા આપી. તા૦ ૮મી નોવેમ્બર ૧૮૮૪ માં ખાનદેશના બીજા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર નિમાયા. પછી તા૦ ૬ ઠી એપ્રિલ સ૦ ૧૮૮૬ માં સદર અદાલતના આક્ટીંગ ડેપ્યુટી રેજિસ્ટ્રાર અને તેને ત્રીજેજ દિવસે એટલે તા૦ ૮મી ને દિને અમદાવાદના આસિસ્ટન્ટ જજ (સહાયકારી ન્યાયાધિશ) નું પદ મળ્યું, પણ તેજ વર્ષના નોવેમ્બર માસસુધી ડેપ્યુટી રેજિસ્ટ્રારનું કામ ચલાવવા તેમને રાખ્યા હતા.

સન ૧૮૮૬ ના નોવેમ્બર માસમાં પ્રાર્ણસનાં અમદાવાદમાં ચરણ થયાં. ગુજરાતના ભાગ્યોદયનો અવતાર થયો તે એજ સમયમાં એમ કહિયે તો ચાલે.

ગુર્જરત્રા અથવા ગુર્જરાષ્ટ્ર — 'ભરત ખંડની દુજણી ગાય;' ગુર્જરાષ્ટ્ર — ઈશ્વર લીલાની એક વાડી; ગુર્જરાષ્ટ્ર— જેના થોડાંજ વર્ષો ઉપર મહા પ્રતાપી વનરાજ, ક્ષત્રી કુલદીપક ભીમ દેવ, અને સિદ્ધરાજ જેવા મહા કીર્ત્તિવાન રાજાધિરાજો સ્વામી હતા; ગુર્જરાષ્ટ્ર — જેમાં સોમનાથ જેવું જગત વિખ્યાત દેવાલય એક સમયે આખા જગતનું ચિત્ત ખેંચતુ; ગુર્જરાષ્ટ્ર- જેમાંના ક્ષત્રી રજપૂતો, એક સમયે ક્ષત્રીધર્મ યથાર્થ સમજી, કીર્ત્તિના દેહ પામવા જયના કુંડ આગળ સર્વસ્વ મહા

પ્રેમથી અર્પણ કરતા; આ ક્ષણિક સ્થુલ દેહ કરતાં અમર યશદેહને નિષ્કલંક રાખવાનું ધ્યાન જેમને સદાકાલ લાગી રહ્યું હતું; જે શૂરવીર રાજપૂતોના છત્રની છાયા નીચેનાં નિશાન ડંકાયે સુભટોના કાનમાં કેટલાંક વર્ષ સુધીતો "જય જય જય" વિના અન્ય શબ્દજ પડવા દિધેલા નહિ, અને જેઓએ વિમુખ એ શબ્દ જાણેલો નહિ; કાળ ધર્મથી અસ્ત પામતાં પણ જે સુવંશના કરણ રાજાએ ક્ષત્રીધર્મના સર્વ અંશ પોતામાં દર્શાવેલા, દુર્દૈવે અંતે અજય અને વિનાશ થયો તથાપિ તેના અંતરપટમાં જે ક્ષત્રી વંશના શૌર્યાદિ પુરૂષાર્થનાં, તેજ ક્ષીણ થઈ શાન્તિ પામતાં, પણ લોહી વર્ણ લાલ ઉષ્ણ કિરણો, દેશાભિમાની મર્મજ્ઞ દેશિયો અને અનુકંપાવાન ઉદાર પરદેશિયોનાં મનને અદ્યાપિ પર્યંત ખેદાત્મક આનંદ આપેછે, તે ક્ષત્રિયોનાં જ્યાં સન ૧૩૦૦ સુધી રાજ્ય હતાં; અને પછી જે ગુજરાતમાં અંધારૂ થયું એવો ગુર્જરાષ્ટ્ર દેશ. જે અંધકારના કાળમાં, સદ્ગુણ માત્ર ઉપર ત્રાસદાયક બળાત્કારના ઘા પડતા તે રૂઝવા વેળાજ આવતી નહિ. જે અંધકારના રાજ્યમાં મનુષ્ય પ્રાણીને સાર્થકકરનાર ગુણો અથવા જે ગુણોથી મનુષ્યપ્રાણી અવર પ્રાણીથી ઓળખાઈ મનુષ્ય કેહેવાય છે, એવા ગુણો ઉપર દુઃસહ ભાર આવી પડ્યો તેથી પાંચસે ઉપર વર્ષ લગી ચગદાઈ રહ્યા હતા, તે અંધકારનો અંત આવવાની ક્રિયાઓનો આરંભ ચાલ્યો તેવી સંધીમાં આપણા પૂર્વજ સાહેબનું અમદાવાદમાં પધારવું થયું.

ગાયકવાડ અને પેશવાની વારા ફરતી ચડતી પડતી ગુજરાતમાં થતી, તેમ તેમ તેઓ ગુજરાતને પોતાના વારામાં ચુસતાઃ ગુજરાત એક અને તેને ચુસનાર જમ જેવા બે. એટલે ગુજરાતની દુર્દશામાં શી બાકી ! સન૧૮૧૮સુધી ગુજરાતવાસીથી નિર્મલ વસ્ત્ર પેહેરાતાં નહિ તો નિર્મલ મનની તો આશાજ શી. કોઈને ઉજલો દીઠો તો ચાડિયા તૈયાર હતા. તેઓ ચાડી ખાય અને તે પ્રમાણે મૂર્ખ રાજાના મૂર્ખ સરદારો તેને લુંટે. ધન નામ ધરનારા સર્વે પદાર્થોને પૃથિવીમાં ડટાઈ રેહેવું પડતું હતું. ત્યાં

પૃથિવીના અંગમાં અંતાઈ રહેતો ક્ષય, પોતાનું પરિપૂર્ણ બળ ચલાવી પૃથિવીને સ્વાધીન થયેલા ધનનો નાશ કરતો. તે કાળમાં સઘલુ વિપરીતજ દીઠામાં આવતું. લક્ષ્મી— અંતરમાં મલીન પણ ઉપરથી પ્રકાશી સર્વનાં મનહરણ કરી ફાંફાં મરાવે છે તે ઉપર પણ મલીન રહેતી. તેની તો અમે દરકાર નથી રાખતા, પરંતુ વિદ્યા ધન- સરસ્વતિ જે ઉજ્વલ પ્રકાશ માન કાન્તિની અને સદા ઉંચ સંગે સ્વતંત્ર રહેનાર—તેની પણ વિપરીત દશા તે કાળે હતી. સરસ્વતિ બંધનમાં બંધાઈ ભૂયરાં રૂપી બંધીખાનામાં પડેલી! જેને મુગડ પંડિતો સેવે તેને કનિષ્ઠ ઉધેઈયોએ સેવવા માંડેલી! ગુજરાતમાં જ્યાં ત્યાં અક્ષર- શત્રુ વિના બીજું કોઈ દીઠામાંજ આવે નહિ. દુષ્ટ બિલાડા જેવા રાજાના કાર્યભારિયોના ત્રાસથી પ્રજા ઉંદરની પેઠે પોતાના દરમાંજ ભરાઈ બેસી રહે. જ્યાં ત્યાં બલાત્કાર, અન્યાય, અનીતિ, વ્યભિચાર, આદિ દુર્ગુણનો પરિવાર માહાલી રહેલો. અરે! ઈતિહાસમાં વાંચતાં, અને કોઈ ઘરડા માણસનાથી સાંભળતાં આજ પણ કમકમી આવે છે એવી અવસ્થામાં ગુજરાત પચી રહ્યું હતું. એવા અંધકારમાં સન ૧૮૦૦ ની સાળથી કહિં કહિં કીરણ પડવા માંડ્યાં. અને સન ૧૮૧૮ માં આપણું ઈંગ્રેજી રાજ્ય થયું, અને અંધકાર ખસવા માંડ્યો. એજ સંધીમાં ફાર્બસ સાહેબ ત્યાં આવ્યા. ગુજરાતની વાડી જંગલી રાજાના કાર્યભારિયોથી ભેલાડી મુકાઈ હતી. ઘણાં વર્ષસુધી ગુજરાત ક્ષેત્ર વાવેતર વિનાનું પડી રહી અધિક ફળ આપે એવું થયું હતું. તે સમયમાં ફાર્બસ જેવા ‘ માળી ’ નું ત્યાં આવવું થયું.

ફાર્બસ સાહેબ વિદ્યામાં અને કળામાં ઉભયમાં કુશળ હતા. વિદ્યાનો પ્રકાશ કળાઉપર અને કળાનો પ્રકાશ વિદ્યાઉપર નાંખી, ઉભયના સાધનથી પ્રકટતા સિદ્ધાંતો કરવા ફાર્બસ સાહેબ સમર્થ હતા. ગુજરાતનાં ભવ્ય શિલ્પ કામ જોઈ તેમને લાગ્યુ કે કોઈ પૂર્વે થઈ ગયેલા પ્રતાપી લોકના મહિમાનાં આ અવાચિક ચિન્હ છે. પોતે કુલીન તેથી કુલીન ચિન્હવાન પણ દીન થઈ ગયેલા ગુજરાતની તેને અંતઃકરણથી દયા આવી.

દુહા.

કરનલ ટાડ કુલીન વિણ, ક્ષત્રી—યશ ક્ષય થાત;
ફાર્બસ સમ સાધન વિના, નવ ઉદ્ધરત ગુજરાત.

કળાઉપર વિદ્યાનું તેજ (ગર્મી અને પ્રકાશ) પાડી તેને વાચાળ કરવાનો ફાર્બસે નિશ્ચય કર્યો. એ હેતુથી દેશી વિદ્યાનો શોધ કરવા માંડ્યો. પ્રથમ રા. ભોગીલાળ માસ્તર પાસે શીખવા માંડ્યું. તેમાં રૂચી લગાથી વિશેષ અભ્યાસ કરવાસારૂ રા. ભોળાનાથ સારાભાઈની ભલામણ ઉપરથી ક૦ દલપત્તરામને સ. ૧૮૪૮ ના નવેમ્બર માસમાં પોતાની પાસે તેડાવ્યા. સરકારી કામ કરતાં અવકાશ મલતો તે સઘલો વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં ગાળતા. ગુજરાતનો પૂર્વનો મહિમા તેના જાણવામાં આવવા માંડ્યો તેમ તેમ, તેને ગુજરાત ઉપર અધિક અધિક અનુંકંપા અને પ્રીતિ થવા માંડી. તેનું પરિણામ એ થયું કે ગુજરાતનું કલ્યાણ કરવામાં તેણે પોતાનું તન મન અને ધન અર્પણ કર્યું. હસ્તલેખના શોધ અને સંગ્રહ થવા માંડ્યા: ખુણે ખોચલે ભરાઈ રહેલા ભાટ ચારણદિ કવિયોને શોધવાના પ્રયત્ન ચાલ્યા. માન વેલીનાં મુળિયાં સુકાઈ જતાં જતાં કોઈ રહી ગયેલા કવિલોકને પણ આમંત્રણ- જળ જઈ પોહોચ્યું. કવિયોને આદર સત્કાર થવા માંડ્યો. દેશી રાજ્યમાં કવિયોનાં ગ્રાહક ના રહ્યાં તેથી તે ઉચ્ચ વર્ગ નીચ થઈ ક્ષય પામ્યો હતો. કોઈ કોઈ કાંગરુની પેઠ રહી ગયેલા તેઓ પાછા ગર્જના કરી ઉઠ્યા અને ફાર્બસને ભોજની ઉપમા આપવા લાગ્યા. અને કેહેવા લાગ્યા કે,—

"કરેલ કીર્ત્તિ મેર, દુનિયામાં તે દેખવા
ફાર્બસ રૂપે ફેર, ભોજ પધાર્યો ભૂમિમાં"

કવિયોની વાસના શક્તિ (Imaginative Power) અથવા કલ્પના શક્તિમાં પાછો જરા જરા જીવ આવવા માંડ્યો. તેઓએ કંઈ કંઈ કલ્પનાઓ કરવા માંડી. એક કવિ ઉધેઈ (પુસ્તકોને ખાઈ જનાર કીડા) ને કેહેછે—

"કુથ્થા પુસ્તક કાપિને, એનો નકશીશ અસ્ત
ફરતો ફરતો ફાર્બસ, આહાક મળ્યો ગૃહસ્થ"

એ પ્રમાણે ગુજરાતમાં થઈ રહ્યું. આગળનાં રાજ્યના ત્રાસદાયક જુલાત્કાર દૂર થયા તેથી લોકો જંપી નીરાતે બેસવા લાગ્યા. તેઓને સર્વ નવું નવું લાગવા માંડ્યું. ક્યાં જંગલી મૂર્ખ સ્વછંદી સરદારોનો અન્યાય! અને ક્યાં વિદ્વાન, સુજ્ઞ, અને વિવેકી ફાર્બસ જેવા અધિકારિયોનો ન્યાય! ક્યાં પેહેલાંનો દુઃખદ ત્રાસ! અને ક્યાં બીજાની સુખદ માયા! જાણે નવા વાતાવરણમાં આવ્યા હોય એવું લોકોને લાગવા માંડ્યું. શાન્તિનો પરિવાર — વિદ્યા, જ્ઞાન, કલાકૌશલ્ય, સંસારિક સુખ આદિ વધવા માંડ્યું. ફાર્બસ સાહેબ એ બધી સુખદ સામગ્રી વધારવામાં એક મુખ્ય સાધન થઈ પડ્યા. સ્વદેશનો જે સાધનથી ઉત્કર્ષ થયો હતો, તેવાંજ સાધનનાં બીજ ગુજરાતમાં પોતે રોપવાનો આરંભ કરયો. કર્નલ ફુલજેમ્સ, કરનલ વાલેસ, અને રેવરેન્ડ પીરીટ આદિ ગૃહસ્થોને સામીલ રાખી પ્રથમ સન ૧૮૪૮ માં ગુજરાત-વર્નાક્યુલર- સોસાઈટી સ્થાપી. તેણે ગુજરાતમાં વિદ્યાવૃદ્ધિસારૂ આજસુધીમાં કેટલું બધું કર્યું છે તે કોઈનું અજાણ્યું નથી, એટલે તેવિષે વિશેષ લખવાની અત્રે અગત્ય નથી. એજ સોસાઈટીના સંબંધમાં સન-૧૮૪૯ માં પુસ્તકશાળાનું સ્થાપન ગુજરાતમાં પ્રથમજ અમદાવાદમાં ભદ્રના દરવાજાઉપર થયું. વર્તમાનપત્ર જે આજ કાલ આખી પૃથિવી ઉપરના સુધારાનું મુખ્ય અને મહા બલવાન સાધન ગણાય છે; જે રાજાનો સબળ શિક્ષક અને પ્રજાની રક્ષક ઢાલ ગણાય છે; જે સ્વતંત્રતાનું અનુપમ વાહન ગણાય છે; અને જેની સત્તા આપણા રાજાના દેશમાં એટલી બધી છે કે તે રાજકર્ત્તાથી પણ શિરોમણી ગણાય છે, તેવું વર્તમાનપત્ર તો નહિ, પણ તેની છાયા ગુજરાતમાં પ્રથમ ફાર્બસ સાહેબથી લોકે દીઠી. એક વારપત્ર (Weekly Paper) પ્રત્યેક બુધવારે ફાર્બસની સહાયતાથી નિસરવા માંડ્યું. તે બુધવારે નિસરતું તેથી ગુજરાતમાં વર્ત-

માન પત્રોને લોકો હજી ખુશ્વારિયાને નામે ઓળખે છે. વિલાયતમાં જેવી સત્તાથી પત્રો પ્રકટ થાય છે, અને જેવો તે પત્રોનો ભાર છે, તેની તુલના કરે એવાં પત્ર હજી પણ આપણા દેશમાં નથી, તો આરંભમાં તો આશાજ શી! તથાપિ પ્રથમ સર્વ બીજ વેરવાં જોઈયે તેમાં એ બીજ વેરવામાંએ પ્રાર્બસ સાહેબ ચૂકયા ન હતા. વર્તમાન પત્રનો મુખ્ય ધર્મ રાજાને જાગૃત રાખવાનો છે. પ્રાર્બસસાહેબ રાજવર્ગમાં હતા, પણ જે સમયે વર્તમાનપત્ર લખાવવાનું કામ કરતા, તે સમયે પ્રજાવર્ગમાં આવી રાજાના તેજમાં ન તણાતાં, પોતાનો ધર્મ નિષ્પક્ષપાતથી યથાર્થ રીતે બજાવતા. રાજવર્ગના સર્વ અધિકારિયો પ્રાર્બસ જેવા ઉદાર હોવા દુર્લભજ. વિલાયતમાં નથી તો આપણા દેશમાં તો આશાજ શાની. વર્તમાનપત્રમાં એક બે વિષય રાજ્યકર્તા ઉંચા અધિકારી વર્ગને પ્રતિકૂલ લાગે એવા આવ્યા. તેની જાગૃત કરે એવી વાસના સદર અદાલતના ન્યાયાધિશોસુધી ગઈ, તેથી તેઓ ચમકયા. તેમણે જાણ્યું કે કોઈ પ્રતાપી સૂત્રધાર પટાંતરમાં છે, તેથી તેમણે તાત્કાલ સર્ક્યુલર કાહાડ્યો કે "સરકારી નોકરે વર્તમાન પત્રના કામથી દૂર રેહેવું" પ્રાર્બસ સાહબને "કનિષ્ટ સેવા" કેહેવાય છે તેનો અનુભવ તે વેળા યથાર્થ થયો હશે. પ્રાર્બસને પોતાના મનના માન્યા કામથી દૂર થવું પડ્યું. સોસાઈટીના મંત્રીનું કામ ડાકટર. સીવર્ડને સોંપ્યું. સોસાઇટિયે નિશાળ પણ સ્થાપી હતી. તે નિશાળમાં ડાકટર સીવર્ડે પોતાના એક ઢેડ ચાકરનો છોકરો પોતાની ચીઠી સાથે મોકલ્યો. મેહેતાજિયે ડાકટર પાસે જઈને કહ્યું કે એથી ભારે હાની થશે. બીજા નિશાળિયા ઉઠી જશે. પણ કેટલાક અંગ્રેજો આપણી રીતભાતથી કેવળ અજાણ્યા હોય છે. તેઓ ધીરતા રાખીને માનસિક શાસ્ત્ર શીખ્યાનો ઉપયોગ કરી સામાના મનોભાવ જોવા રેહેતા નથી. પોતાના મતથી વિરૂદ્ધ તે ખોટું માની પ્રતિપક્ષીના ઉપર કોપાયમાન થાયછે. ડાકટર સીવર્ડે

તેમજ કર્યું. મેહેતાજીને મૂર્ખ ગણીકાહાડી તેને કાહાડી મૂકવાની ધમકી આપી. કોને શરણ જવું તે મેહેતાજી જાણતો હતો. ફાર્બસ સાહેબના ગુણ સર્વના જાણ્યામાં હતા, તેથી તાત્કાલ ત્યાં ગયો. વિવેકી અને *ક્ષમાવાન પુરૂષની બલીહારી છે. મેહેતાજિયે ફાર્બસસાહેબ આગળ માંડીને વાત કરી. અન્યોઅન્યના વિચારથી અજ્ઞાન એવા બન્ને જણ વચ્ચે થયેલી કેવળ તુચ્છ વાર્તાએ ભારે રૂપ ધર્યું છે જાણી, વિચારવાન ફાર્બસ સાહેબને બહુજ હસવું આવ્યું. પછી ડાક્ટર સીવંડના ઊપર એક પત્રિકા લખી તેમાં લખ્યું છે કે" આ દેશમાં એવું થવાને હજી બસેં વર્ષની અવકાશ જોઈયે, હાલમાં એવું બની શકવાનું નથી" ઈત્યાદિ લખ્યું તેથી ડા. સીવર્ડનો ક્રોધ શાન્ત થયો.

તા૦ ૨૨ મી નોવેમ્બર સન. ૧૮૪૯ થી તા૦ ૨ જી જાન્યુઆરી સ૦ ૧૮૫૦ સુધી જજ અને સેસ્શનજજનું કામ ફાર્બસસાહેબે અમદાવાદમાં ચલાવ્યું. પછી તા૦ ૧૫ મી એપ્રિલ સન ૧૮૫૦ માં સુરતના આસિસ્ટન્ટ જજ અને સેસ્શન જજ થયા. ત્યાંસુધી પોતે અમદાવાદ રહ્યા ત્યાંસુધીમાં ત્યાં અત્યુપયોગી વિદ્યા કળાનાં બીજ નાંખી તેનાં અંકુર ફૂટેલાં જોયાં. ગુજરાતની પૃથિવી રસાલ દીઠી. સુરતમાં આવ્યા ત્યાં પણ એ પરોપકારી ગૃહસ્થે પ્રજાને સુખદાતા પ્રયત્ન ચાલતો રાખ્યો. સુરતમાં એક "સુરત અષ્ટાવીશી સોસાઈટી" ઉભી કરી પોતે તેના મંત્રી થયા. તે સભાને અંગે વિચાર અને સ્વતંત્રતાનું વાહન જે વર્ત્તમાનપત્ર તે કાહાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. રા. મુકુંદરાય મણિરાય- હાલ વઢવાણમાં એકસ્ટ્રા-આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ *છે તેમને અધિપતિ ઠરાવી "સુરત સમાચાર" નામનું એક પત્ર પ્રકટ કરાવ્યું. હિતૈષી માતાપિતાદિ સંબંધિયો પોતાનાં બાલકને ઢીંગલાં પુતલાં આપી રમત સાથે સંસારની રીતિ ભાતિમાં પલોટાવવા, શિખવે છે, તેજરીતે ફાર્બસે અમદાવાદ અને સુરતમાં કર્યું. અનુભવ

* એ લખ્યા પછી તેઓ સુરતના પ્રિન્સિપાળ સદરઅમીન થયા છે,

વિનાનાં ખાસક બહુ ઠોકરો ખાયજ, કેટલાક વાંઝિયા અદેખા લોકોથી પેલાં નિરદોષ બાલકોને સહજ નિર્જીવ પદાર્થથી કલોલ પામતાં જોઈને ખમાય નહિ, તેથી તેમનાઉપર કમળાવાળી ક્રૂર દૃષ્ટિથી જોયાં કરે, અને તેમની અલ્પ ભૂલનો પણ લાભ લઈ તેમને દુઃખી કરવા ધારે, એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. તેમની એવી પ્રકૃતિનું એ સ્વાભાવિક ફળછે. સુરતમાં એસમયે એજ પ્રકારે હતું. ફાર્બસ જેવા કોમળ હૃદયના ઉદાર ગૃહસ્થો કેટલાક હતા, તે આપણા દેશિયોને ભવિષ્ય કાળમાં કરતવ્ય કામ ઢીંગલાં પુતળાંથી શીખવવાસારૂ ન્હાની ન્હાની સભાઓ, વર્તમાનપત્રો, પુસ્તકશાળાઓ, નિશાળો આદિ કઢાવતા. કઠોર મનના સ્વાર્થિ પ્રાણિયોને તે ગમતું નહિ. તેથી સુરતમાં બે પક્ષ થયા. દ્વેષી પક્ષવાળા છિદ્રો શોધ્યાં કરતા હતા. તેઓએ 'સુરત સમાચારના' અધિપતિ રા૦ મુકુંદરાયના ઉપર એક તુચ્છ અપરાધ મૂક્યો અને કામ ચલાવ્યું. ફાર્બસ સાહેબ કુલીન હતા. પોતાના આશ્રિતોઉપર મમતા રાખવી એ કુલીન પુરૂષોનો મૂળથીજ સ્વભાવ હોયછે; તેમાં આ વેળાતો ધર્મપક્ષ હતો. ફાર્બસસાહેબે સર્વ પ્રકારનો આશ્રય રા૦ મુકુંદરાયને આપ્યો. તેથી તે નિરઅપરાધિ, શિક્ષામાંથી વંચી ગયા. રા૦ મુકુંદરાય પોતાના ઉપકૃત થયેલા હૃદયથી આજ પણ લખેછે કે "તેસમય પ્રમાણે મારાઉપર કામ ચાલ્યું. તે કામ પોતાનાઉપર ચાલતું હોય એવી મિ. ફાર્બસને કાળજી હતી. * * * એરીતની તેમની કાળજીથી આખર સત્ય હતું તે તરી આવ્યું, ને પ્રપંચી અમલદારો વગર અપરાધે કુટી મારવાની પેરવી કરેછે તે ચાલી શકી નહિ."

સુરતમાં 'એન્ડ્રુસ પુસ્તક શાળા' સ્થપાઈ તે પણ ફાર્બસસાહેબના જ પ્રતાપ. એ પ્રકારે સ્વસંબંધના કામ ઉદારતાથી કરતા એટલુંજ નહિ પણ રાજ્યસંબંધનાં કામ પણ પ્રજાને સમજણ આવી અરસપરસ રાજા પ્રજાને પ્રીતિ વધે એ રીતે કરતા. શેહેર સુધરાઈ વિષેનો સન ૧૮૫૦ નો ૨૬ મો આક્ટ સુરતમાં ચલાવવા સારૂં સરકારે નિશ્ચય કર્યો. પૂર્વેનાં

રાજ્યની જગાત લેવાની રીતથી લોકો ત્રાસી, અંગ્રેજના રાજ્યમાં નિરાંતમાં બેઠા હતા, તેમણે પાછી જગાતનું નામ સાંભળ્યું એટલે તેઓ બીની ઉઠ્યા, અને કાઉવાઉ કરવા માંડ્યું. ફાર્બસ સાહેબના યોગ્ય સ્વભાવની વાત સરકારના કાન સુધી જઈ પોહોંચી હતી, તેથી કંઈ નવું કામ કરતાં પ્રજાને પ્રસન્ન રાખી કામ કરવા ફાર્બસ જેવો બીજો યોગ્ય અધિકારી મળવો દુર્લભ છે, એવું સમજી સન ૧૮૫૧ માં ફાર્બસસાહેબનેજ એ શેહેર સુધારાઈના અધિકારી નીમ્યા. તેઓએ યથાર્થ રીતે કામ કર્યું. ક. દલપતરામ તથા રા. દુર્ગારામ મેહેતાજીને એ ધારાનો આશય સમજાવી, બીજા લોકોને સમજુત આપવાનું કામ સોંપ્યું. પોતે પણ તેમની સાથે જઈ, શેરિયે શેરિયે ઉભા રહી, લોકોને સમજાવતા. સત્કારપૂર્વક મધુર વચનથી લોકોના મનમાંથી ભયનો ભાર જતો રેહેતો અને તેમના મનનું સમાધાન થતું. કેટલાક અવિચારી અજ્ઞાની લોકો વગર સમજે ધુંધાટ કરી મુકતા, અને ગમે તે ગમે તે બકતા, પણ તેથી મહાન્ મનના ફાર્બસને કદિ કોપ ચડતો નહિ, એટલુંજ નહિ પણ ઉલટા પોતે હસતા અને અજ્ઞાનિયોઉપર વિશેષ કૃપા દૃષ્ટિથી જોતા હતા. એક રાજ્યાધિકારીની આવી સારી વર્ત્તણુંકથી, પ્રજાની રાજા ઉપર કેટલી ભક્તિ અને કેટલો વિશ્વાસ થાયછે, તે સહજ સમજાશે. સુરતના લોકોએ ખુશીથી અભિપ્રાય આપ્યા કે અમારા નગરમાં એ ધારો ચલાવો. વિરુદ્ધ બોલી તોફાન કરી હાંશી કરવાને આવેલા અજ્ઞાની લોકો પણ પોતાનો ધારેલો હેતુ ભૂલી જઈ, પાછા વલતાં બોલતા કે 'આતો સાહેબ કંઈ અવરજ છે. એમના જેવું તો અમે કોઈ માણસ દીઠું નથી. આતો પ્રજાના માબાપ જેવા છે.' એ પ્રમાણે પ્રજા રાજી રહીઃ અને રાજા પણ પ્રસન્ન થયા. તારીખ ૩ જી જુલાઈ સન ૧૮૫૧ નં. ૨૨૭૧ નો એક પત્ર લખી સરકારે પણ ફાર્બસ સાહેબનો, એ સૂક્ષ્મ કામ ઉત્તમ રીતે કરી, આખા પશ્ચિમ પ્રાન્તમાં પ્રથમજ સુરતમાં એ ધારો લાગુ કર્યો માટે, ભારી આભાર માન્યો.

તા૦ ૧ લી મે સ૦ ૧૮૫૧ માં અમદાવાદના પેહેલા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર અને માજીસ્ટ્રેટ નીમાયા; અને તેજ વર્ષના જુલાઈ માસમાં ધોલકા અને વિરમગામ એ બે પ્રગણાં એમને સ્વાધીન થયાં, પછી સન ૧૮૫૨ ના આગસ્ટ માસમાં મહીકાંઠાના પોલિટિકલ એજન્ટની જગ્યો પ્રાર્બસને મળી. સન ૧૮૫૩ ના જુનમાસમાં અમદાવાદના આક્ટીંગ જજ્જ અને સેસશન જજ્જ ઠર્યા.

અમદાવાદમાં પ્રથમ પગ મુક્યો ત્યાંથીજ હસ્તલિખિત ગ્રંથનો શોધ ચાલુ હતો. પ્રાકૃત મહા કવિ ચંદનો પૃથ્વિરાજરાસ મળવો દુર્લભ હતો. તેનેવાસ્તે સાણંદ, વિજાપુર આદિ ગામોમાં ઘણી શોધ કરાવી. ત્યાં તે છે, એવા સમાચાર સાંભળતા ત્યાં માણસો મોકલતા પણ કહિંથી આખુ પુસ્તક હાથમાં આવ્યું નહિ. મુંબઈની-રોયલ-એશિયાટિક સોસાઈટીની શાખામાં એ પુસ્તક છે એવું સાંભળ્યાથી ત્યાંનું પુસ્તક પણ મંગાવ્યું. તે પણ સંપૂર્ણ નહોતું. પછી સાંભળવામાં આવ્યું કે બુંદીકોટાના રાજાપાસે એ. પૃથ્વિરાજરાસનું આખું પુસ્તકછે. તેથી ત્યાંના રેસિડેન્ટની વગ પોહોંચાડી તે પુસ્તક મહાપ્રયત્નથી મંગાવ્યું; તે પુસ્તક પણ આખું આવ્યું. તેની પ્રત ઊતરાવી. તે આખું પુસ્તક આશરે એંશી હજાર સ્લોક પુરછે. પુસ્તક મંગાવતાં રૂ ૧૧૦) તો માત્ર ટપાલ ખર્ચના થયા. એ દુર્લભ ગ્રંથ ઘણાં નાણાં ખરચી લખાવી લીધોછે: તે હાલ મુંબઈમાં "ફાર્બસ ગુજરાતીસભાના" સ્વાધીનમાં મુંબઈના પુસ્તકાલયમાં (ટાઉન હાલમાં) છે.

બીજાં પણ સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને બીજી ભાષાનાં પુસ્તકોનો શોધ અને સંગ્રહ કરવા ઘણો શ્રમ લીધો જણાયછે. આપણા અજ્ઞાની લોકો પોતાની સમૃદ્ધિનો ઉપભોગ કરી શકતાએ નથી, અને તેના ભોગીને ઉપભોગ કરવા દેતાએ નથી. પોતાના પૂર્વજોએ અમૂલ્ય પુસ્તકો ગુંથ્યાં હોય, કે સંગર્યાં હોય, તેનો નાશ થઈ જાય તે હા, પણ તેનો કોઈ ઉદ્ધાર કરનાર પુરૂષ મળે, ને તેને પ્રકાશમાં લાવ વાનું કેહે,

તો તે મૂર્ખાઓ માને નહિ. ફ્રાર્બસસાહેબ પુસ્તકનું નામ જાણે, અને તે ઉપયોગનુંછે એવું તેને લાગે, એટલે તેના સંગ્રહસાર અનેક યુક્તિયો અને પ્રયત્ન કરતા, જગલગાડતા, ધન આપતા, અને પોતે જાતે સામાને ઘેર જઈ યાચના કરતા, પણ ધારેલું પુસ્તક મેળવતા. પાટણમાં પુસ્તકોના ભવ્ય ભંડારછે એવું તેમના જાણવામાં હતું. તેમાંથી પુસ્તકો મંગાવવા બહુ ઉપાય કર્યા, પણ તે નિષ્ફળ થયા ત્યારે પોતે પિંડે ત્યાં ગયા. શોધ કરતાં પુનમિયા ગચ્છ અને સાગર ગચ્છના બે અપાશરા મુખ્ય જણાયા. સાહેબ પોતે છડી અશ્વારિયે અપાશરાના શ્રીપુજ્યપાસે ગયા. નમ્રતા અને અમૃત જેવાં મધુર વચનથી શું અસાધ્યછે? સાહેબને ખુરશી આપવા માંડી પણ દેવસ્થાનને માન આપી ખુરશિયે નાબેસતાં એક ચાકળાઉપર લાંબે પગે બેઠા; સાહેબે શ્રીપુજ્યોને વસ્ત્ર આપ્યાં અને મધુર વાણીથી તેમને રૂચે એવી વાતો કરી. બન્ને ઉપાશરાના શ્રીપૂજ્યો પ્રસન્ન થઈ ગયા. પછી સાહેબે પુસ્તકોનાં નામની ટીપ માગી. તેમણે એક ડાબલાનાં પુસ્તકોની ટીપ આપી, તેમાં આશરે ૫૦૦ પુસ્તકોનાં નામ હતાં. પુસ્તકો બહુ ઉપયોગી હતાં, પણ સાહેબે જાણ્યું કે વધારે માગીશ તો લોભ જેવું લાગશે, તેથી અત્યુપયોગી દ્વાશ્રય નામનું પુસ્તક માત્ર માગ્યું. શ્રીપૂજ્યોએ આનાકાની તો કરી, પણ અંતે બઆવી લેવા દેવાની હા કહી. તે પ્રમાણે અપાશરામાં લેખક બેસારી ઉતારી લેવરાવ્યું. તે એક સાગરગચ્છના અપાશરામાંજ માત્ર ૩૫૦૦૦ પુસ્તકો છે! અરે ભરતખંડની અમર કીર્તિકર અમુલ્ય ધન સરસ્વતિ! તારી દશા આવી હોવીના જોઈયે. પણ કોણ જાણે કિયા જન્મનાં પાપ તને નડતાં હશે! તેં વચ્ચે અમને છેહ દીધો, તે પાપ કદિ નડતું હોયતો અમે ઈશ્વરની ત્રાતાશક્તિપાસે અંતઃકરણથી માગિયે છિયે કે તે પાપમાંથી તને તે તત્કાળ મુકત કરો; અને તને પ્રકટ કરનારનાજ વંશમાં કુળદીપક પુત્રો થાઓ; અને તને તે બંધન મુક્ત કરી સત્વર પ્રકાશમાં લાવો. તથાસ્તુ.

પાટણમાં બીજા પુસ્તક ભંડાર છે તેપણ સાહેબે જોયા હતા. સર્વ કરતાં એક મહાન ભવ્ય અને અસંખ્ય પુસ્તકનો ભંડાર જયપુરના રાજદ્વારમાંછે—જે જયપૂરમાં આર્યવંશના રાજા પૂર્વેથી અદ્યાપિ પર્યંત એક ક્રમે રાજ્ય કરેછે, જે જયપૂરના પૂર્વેના રાજા વિદ્યાના પ્રેમી અને લોભી હતા, જે જયપૂરમાં સરસ્વતિના શત્રુ મુસલમાનોથી કદિ અવાયું નથી, એટલે પુસ્તકોનો નાશપણ થયો નથી, તે જયપૂરના રાજદ્વારમાંનો પુસ્તકભંડાર, અને તેવાજ કાશમીરઅને નેપાળના પુસ્તક ભંડાર મિ૰ ફાર્બસના જોવામાં આવ્યા હોય. એવું લાગતું નથી. બાકી ગુજરાતમાં ખંભાત, વડોદરા અને અમદાવાદના ભંડારો થોડા ઘણા સાહેબે જોયા હોય એમ લાગે છે. તેમણે મુખ્ય કરીને ઈતિહાસ સંબંધી પુસ્તકોનો પોતાની પાસે સંગ્રહ કરયો છે. તેમાં પ્રબંધચિંતા મણી, ભોજપ્રબંધ, પૃથિરાજરાસ, કુમારપાલરાસ, દ્વાશ્રય, રત્નમાળા, પ્રવીણ સાગર, જગદેવપરમાર, બાબીવિલાસ, શ્રીપાળરાસ, કેસરરાસ, હમીર પ્રબંધ, આદિ મુખ્ય છે. તે સઘળાને વાંચી તેનો રાસમાળામાં સારો ઉપયોગ કર્યો છે.

અમુક જીર્ણ અને છિન્ન ભિન્ન થઈ ગયેલાં સ્થાન, અથવા રીત ભાત અને 'સાપ જઈ રહેલા શેયડા' સાહેબના જોવામાં આવતા કે, તત્કાલ એક કવિના જેટલી કલ્પનાઓ તેના મનમાં ઉત્પન્ન થતી, અને ભારે ઉત્કંઠાથી તેનો મહિમા શોધી કાહાડવા પાછળ મંડતા. શિલ્પ કળામાં પોતે પ્રથમ અભ્યાસ કરેલો તેથી પ્રવીણ હતા. કોઈ પણ દેશના પૂર્વેના મહિમાને તત્કાળ દર્શાવનાર શિલ્પકલા જેવાં બીજાં સૂચક ચિન્હ ઓછાં છે. નાશ કરવો એમાંજ કીર્તિ છે એવું સમજેલા અવિચારીજવાળામુખી પર્વત જેવા મુસલમાનો, જેમાંના ખલીફ઼ ઓમરે ટાલોમીનું પુસ્તકાલય બાળી મૂકી આપ્યા જગતના ઈતિહાસને ભારે હાની કરી છે, અને અનેક વિદ્યા કળાનો નાશ કરયો છે, તે હજી ૧૨૪૦ વર્ષેપણ આપણે વિસારી મૂકાતો નથી, તેમાંના મુસલમાનોએ આ ભરતખંડનું પણ ઓછું સત્યાનાશ વાળયું નથી. નાશતો જેનો

જરૂરછાયોજ એવા મુસલમાનોના ત્રાસદાયક ઝપાટામાંથી મરણ તુલ્ય થઇ વંચી ગયેલાં, કોઈ કોઈ ખંડિત ચિન્હો પણ, વિચારવાનોને, આર્ય લોકોની ગત કીર્તિ અને મહિમાનાં અનુમાન કરાવવાને પરીપૂર્ણ લાગ્યાં છે. કુલીન કરનલ ટાડ અને ફાર્બસના ગ્રંથવાંચ્યેથી ઉપર લખેલી વાતની સત્યતા સહજ ધ્યાનમાં આવશે. ફાર્બસ સાહેબે સિદ્ધ-પૂર, અણહિલપૂર, પાલીટાણા, આબુ આદિ સ્થળોએ સ્વતઃ જઈને ત્યાંનાં ભવ્ય ખંડેરો, કીર્ત્તિ સ્તંભો, દેવાલયો, જળાશયો આદિ નિરખી જોયાં હતાં. પોતે ચિત્રકળામાં પણ પ્રવીણ હતા. પોતાને હાથે કેટલાંક ચમત્કારિક સ્થળોનાં ચિત્ર ચિત્રી લઈને રાસમાળામાં મૂકેલાં છે. એવાં રમણિક સ્થળે જોવાજતા ત્યાં કોઈનું મન દુઃખાવતા નહિ. પોતાના બૂટ કાહાડી જ્યાં સુધી જવાનો બાધ ના હોય ત્યાં સુધીજ જતા. અને તેપણ સામાની આગ્રા લઇને. જે જે સ્થળ જોતા તેના સંબંધી જે દંતકથા ચાલતી હોય તે, અને કંઈ તેનું મહાત્મ્ય લખાયલું હોય તો તેનો શોધ કરતા, અને તેમાંથી ઉપયોગનો સાર કાહાડતા. સાહેબનો સ્વભાવ હાસ્યવિનોદી પણ હતો. એક સમયે પંચાસરા પાર્શ્વનાથમાં વનરાજની મૂર્ત્તિ જોવા પોતે ગયા હતા. ત્યાં એક હીરજી નામે ઘરડો બાટ સાહેબની કીર્ત્તિ સાંભલી એક પુસ્તક લઈ ભેટ કરવા આવ્યો, અને કહ્યું કે 'એકવાર ગાયકવાડને અમારા વૃદ્ધે એક જુનું સરસ પુસ્તક દેખાડ્યું હતું, તેથી સરકારે ખુશી થઈ એક ગામ બખશીસ આપ્યું છે. તો અંગ્રેજ તો મ્હોટો રાજાછે, માટે અમને એથી કંઈ વધારે આશાછે' સાહેબને આવાત સાંભળી બહુ હસવું આવ્યું. પછી ક૦ દલપત્ત રામને કહ્યું કે હનુમાન નાટકની વાત એ બારોટને તમે સંભાલાવો. કે— એક સમયે નાટકમાં હનુમાનનો વેષ આવ્યો. તેને એક માણસે કહ્યું કે " ઓ હનુમાન બાપજી ! તમે મને બાયડી મેલવી આપો તો હું તમને તેળ સિંદુર ચડાવું. " હનુમાન કેહેછે કે—" તને પરણાવવા મારી પાસે સ્ત્રી હોય તો હુંજ કુંવારો રહું ! " સાહેબે પેલા બારોટને કહ્યું કે

'ભાઈ ! તમને ગામ આપવાની મારી શક્તિ હોત તો હુંજ ચાકરી આ-વારતે કરત !'

'પ્રવાસમાં પગે ચાલવાનો સાહેબને શોક હતો. પાસે એક નકશો, નાણાંની કોથલી, પીસ્તોલ અને એક લાકડી રાખતા. માર્ગમાં ભાત ભાતના વટેમાર્ગુઓ મળે તેની સાથે, એક સાધારણ મનુષ્યની પેઠે, વાતો કરતા, અને તેમને સર્વ સમાચાર પૂછી લેતા; તેથી તેમની રીતિ ભાતિ, તેમના અંતરના અનેક મનોભાવ, તેમની ધારણાઓ, તેમના દુઃખ સુખની વાતો, તેમના સરકાર વિષેના વિચાર કેવાછે તે, એ આદિ અનેક વિષયો સ્પષ્ટ રીતે જાણ્યામાં આવતા. કોઈ અનાથ દરિદ્રી વટેમાર્ગુ હોય તો તેને પેલી કોથલીથી સહાય કરતા; અણસમજુને સમજણ આપી તેના મનનુ સમાધાન કરતા; અને નિર્બલને સ્વબળની સહાય આપતા. એક સમયે વનવગડામાં એક બાઈ ભાર ઉચકી જતી હતી. તે બહુ થાકી ગઈ હતી, પણ તેનો ભાર ઉતરાવનાર એક ઈશ્વરવિના કોઈ નમળે. ફાર્બસે તેને દીઠી. તેનીપાસે પોતે ગયા. અને પોતાને હાથે તેનો ભાર ઊતાર્યો. આ વાતતો સાધારણછે, પણ એ લક્ષણ કેવું સર્વોત્તમ અંતઃકરણ દર્શાવેછે, તે વાંચનારેજ વિચારી લેવું. માયાળુ સ્વભાવનાં મનુષ્યનો એકપળવાર સમાગમ થયો હોય તો તે વર્ષ સુધી વિસરતો નથી, તો જેને, માયાળુ સ્વભાવ મિશ્રિત અનેક સદ્ગુણવાન ફાર્બસનો સમાગમ ઘણાં વર્ષ રહ્યો હોય, તેની શી વાત કેહેવી! ફાર્બસનીસાથે અનેક પ્રકારના સંબંધમાં આવેલા અનેક લોકોને મળવાનું બની શક્યુંછે, તેને મુખેથી ફાર્બસની સ્તુતિવિના બીજુ કશું કાને પડ્યું નથી. ફાર્બસના પરિચયવાળાં સર્વે મનુષ્યો એક સ્વરે તેના ગુણ ગાયછે. ધન્યછે ફાર્બસના જિવતરને ! તારા જેવો બીજો ભાગ્યશાલી નર કિયો ! કહ્યુંછે કે —

* જબ તુમ આયે જગતમેં, લોક હસે તુમ રોય;
ઐસી કરણી કરચલો, ઓસે વિપરિત હોય.

પ્રાર્બંસ સંબંધમાં એવુંજ થયુંછે. પ્રાર્બંસના મરણ પછી તેનું નામ અને ગુણ સંભારીને અશ્રુપાત રૂપી અવાચ્ય પરંતુ ચીત્તવેધક શબ્દથી ગુણ ગાતા, પ્રત્યક્ષ, કેટલાક ગૃહસ્થોને દીઠાછે. અને પ્રાર્બંસ અન્ય દેહમાં લોકનું કલ્યાણ કર્યાથી થતા સંતોષના અકલ સુખથી, હસતો હશે.

મહીકાંઠાના પોલિટિકલ એજન્ટ પોતે હતા તેવામાં રાજકુંવરોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો, એ બહુ અગત્યની વાત તેમણે પ્રથમ લક્ષમાં લીધી. સાદરામાં એક નિશાળ સ્થાપી. તે અદ્યાપિ "પ્રાર્બંસ શાળા" નામે પ્રસિદ્ધછે.

સન ૧૮૫૨ માં સાહેબની અસ્વારી ઇડર ગઈ. ઇડરના રજપૂત રાજાઓ પૂર્વે મહા પ્રતાપી અને યશ કીર્ત્તિના ભૂખ્યા હતા. તેઓ કવિયોના લાડ પાળનારા હતા. તેમણે પોતાના રાજ્યનો અર્ધો ભાગનો કવિયોને ત્યાગ (દાન) માં આપ્યો હતો. આ વાત સાહેબના જાણ્યામાં આવી; તે ઉપરથી કવિયોનો મેળો કરવાનું એ યોગ્ય સ્થાન જાણી ત્યાં કવિમેળો કર્યો. જસવંતસિંહ મહારાજા પાસે કવિયોને પત્ર લખાવી તેડાવ્યા, તેમની કવિતા પોતે સાંભળતા. તેમાંથી પોતાને ઉપયોગની વાત તારવી કાહાડતા. પોતાની શક્તિને અનુસરી કવિયોની યોગ્યતાપ્રમાણે તેમને શિરપાવ આપી વિદાય કરતા; પણ તેમને નમ્રતાપૂર્વક કેહેતા કે "હું તમને તમારા ગુણ પ્રમાણે આપી શકતો નથી" પ્રાર્બંસનો સ્વભાવ દયાળુ પણ બહુ હતો. તે ખરો ધર્માત્મા હતો. પોતાના આયપતમાંથી ધર્માદાય કાહાડવાનો આપણા લોકમાં ચાલછે, તે ચાલ પ્રાર્બંસે પકડ્યો હતો. એક સમયે પ્રવાસ કરતાં દાંતામાં આવી પોહોંચ્યા. ત્યાં એક તીર્થવાસી બ્રાહ્મણ સાંજની વેળાએ આવી આખા ગામમાં ફર્યો, પણ અન્ન મળ્યું નહિ, તેથી નિરાશ થઈ એક બાગમાં ગયો; ત્યાં પડ્યો પડ્યો પોકાર કરતો હતો કે 'ભલા ભગવાન ! તેં શું ધાર્યું છે ! આખા ગામમાં કોઈ દયાળુ દાતાર ન મળે ! ભર વસ્તીમાં મારે ભુખ્યાં

આલોટવા કાળ ! કોઈ ઇશ્વરનો લાલ નહિ હોય ' ઈ॰ કહી નિશ્વાસ નાખતો અંતરમાં ઈશ્વરને નિર્દય માનવા લાગ્યો. પણ ઈશ્વરના લાલ નીકળ્યા. ફાર્બસને કાને તેના શબ્દો પડતાંજ તેણે ઈશ્વરનો મહિમા રાખ્યો. અંતરીક્ષથી ઉતરે એમ ક॰ દલપતરામને મોકલીને તેને પાકુ સાકરનું શીધું અપાવ્યું; પછી ત્યાં સદાવ્રત બાંધ્યું. જે કોઈ અનાથ—હિંદુ, મુસલમાન કે પછી ગમેતે આવે તેને ઘી સાકર સાથે પાકુ શીધુ ફાર્બસના સદાવ્રતમાંથી મળતું.

શુભ કામોમાં ફાર્બસનો બધો પગાર ખરચાતો હતો એટલુંજ નહિ પણ ઉલટા વિલાયતથી રૂપિયા મંગાવવા પડતા, એવા ઉદાર મનથી તે ખરચ કરતો. દાંતેથી અંબામાતાએ જઈ આબુજી ગયા. આબુજીના શાન્ત, શીતલ અને ઈશ્વિર લીલાથી ભરપૂર પર્વત નિરખી, અમદાવા દભણી આવવાસારૂ દાંતામાં આવ્યા. સાહેબની અમદાવાદ બદલી થઈ તેથી આખો મહીકાંઠો ખેદ પામ્યો. જેણે વાઘ મારેલો એવો કઠિણ કાળજાનો એક ફતેહખાન નામે સીપાઈ હતો, તેની આંખમાંથી પણ સાહેબના વિયોગથી ચોધાર આંસુ વર્ષ્યાં, તો બીજા મનુષ્યોવિષે તો કેહેવુંજ શું ! રાજાથી તે એક રંકસુધી સર્વેને સમાનરીતે ફાર્બસના સ્નેહે સુખી કર્યા હતા, તે સઘળા તેના વિયોગથી ભારે દુઃખી થયા.

સન ૧૮૫૩ ના જુન માસમાં અમદાવાદના ન્યાયાધીશ થયા. ત્યાં પોતાનું કામ કોમળ અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટીથી (પણ જોઇયે તે કરતાં જરા વધારે વિશ્વાસ કાર્યભારિયો ઉપર રાખી) ચલાવી સર્વેને ન્યાય આપતા એતો પ્રસિદ્ધ છે.

ગુજરાતના મહિમાનો ઉદ્ધાર કરવાના હેતુથી, પોતે તેનાં અનેક માર્ગેથી સાધન સંપાદન કરતા હતા, તે આપણા જાણ્યામાં ઉપર આવ્યુંછે. તે સર્વ સામગ્રી સાથે લઈ તા॰ ૨૮ મી માર્ચ સન ૧૮૫૪ માં યુરોપ સિધાવ્યા. ગુજરાતથી તેનું તન દૂર યૂરોપ ગયું પણ તેનું મન ગુજરાતમાંજ હતું. ત્યાં રહીને પણ ગુજરાતનીજ સેવા કર્યાં કરી. ' રાસમાળા'

નામનું સુંદર પુસ્તક ત્યાં રચ્યું ' ઇસ્ટઇન્ડિયા કમ્પની ' ની ' કોર્ટ આવ-ડરેક્ટર' માં આ દેશને લગતાં લખ્યત પત્રો હતાં, તે અતિ શ્રમ વેઠી વાંચી તેમાંનો આ દેશને લગતો સાર કાહાડી, રાસમાળાનું પુસ્તક સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ કર્યું. તે સન ૧૮૫૬ માં બે ભાગમાં લંડનમાં રિચર્ડસન બ્રધર્સના મુદ્રાયંત્રમાં સુંદર મુદ્રાંકિત કરાવી સચિત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું. એ પુસ્તકના ઉપર વિલાયતનાં પત્રોએ અને હિંદુસ્થાનનાં પત્રોએ* તથા બીજા કેટલાક સંભાવિત વિદ્વાન પુરૂષોએ+ બહુ સારા અભિપ્રાય આપ્યાછે. સ્થળસંકોચને લીધે તેનો અત્રે સમાવેશ કરી શકાતો નથી. અને તેમ કરવાની અગત્ય પણ જણાતી નથી, કારણ કે જે સારૂં છે તેને સમત્તિની અગત્ય બહુ રેહેતી નથી. એક કવિ કેહેછે ' કે—

" કવિતાને કસ્તુરી તે સાક્ષી વિના સિદ્ધ થાય "

એ સત્ય છે. રાસમાળા વાંચેથી તેના ગુણો રસજ્ઞોને તાત્કાળ જણાશેજ. રાસમાળામાં પોતાની બન્ને પ્રકારની કલમથી (ચિત્રની અને લખાનની) ગુજરાત ઉપર પ્રકાશ નાંખ્યો છે. ટાડની પેઠે ગુજરાષ્ટ્રનો પ્રાચીનકાળનો મહિમા ભરેલો ઉત્કર્ષ, અને અર્વાચીન કાળની તેની પતિત દશા એ ઉભયનો વિલક્ષણ વિરોધ જોતાં, તેના મનમાં અનુકંપા પ્રકટ થઈ, તેથી રસે ભિન્નયળા નર્મ હૃદયે, તેણે કોઈ કોઈ પ્રસંગે જે ગુજરાતના ગુણ ગાઈ તેનો જિર્ણોદ્ધાર કર્યો છે, તે આખા ગુજરાતી મંડલને ઉપકારી કરવાને પરિપૂર્ણ છે.

સ્વદેશના નિર્બંધ સ્વચ્છ અને શીતળ વાતાવરણમાં પોણાત્રણ વર્ષ સફળ કરી પાછા સન ૧૮૫૬ ના નવેંબર માસમાં અત્રે પધાર્યા. તા૦ ૧૦ મી જાન્યુઆરી સન ૧૮૫૭ માં સુરતના ન્યાયાધિશ થયા અને એ-

---

* Overland Mail. The Athenæum. The Daily News. The Saturday Review. The Calcutta Review. &c.

+ The Director of Public Instruction. Sir. H. M. Lawrence K. C. B. Dr. Wilson. Lord Elphinstone. &c.

ક માસની અંદર પાછા સરકારના પ્રતિપુરૂષ (એજન્ટ) થયા. પ્રાર્બસની તીવ્ર બુદ્ધિ અને ન્યાય કરવામાં તેનો વિવેક જોઈ, સરકારને તેમના ઉપર એટલો બધો વિશ્વાસ આવી ગયો હતો કે, કોઈ પણ કઠિણ કામ હોય તો તે પ્રાર્બસને સ્વાધીન કરવામાં આવતું. સન ૧૮૫૭ ના મે માસમાં ભરૂચના મુસલમાનો અને પારસિયો વચ્ચે જે મ્હોટો કલહ થયો હતો, તેમાંના અપરાધિયોનો નિર્ણય કરવા મિ. પ્રાર્બસને નિયમ્યા. તે કામ કરતાં જરા અધિરતા અને ઉતાવળ થઈ હતી, તોપણ તેમણે એવી સારી રીતે દૂર અને દીર્ઘ દૃષ્ટિથી અને વિવેકથી સત્ય શોધી, નિરપરાધી અને અપરાધિયોને વિણી કાહાડ્યા કે સર્વને આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને કોઈ પક્ષવાળાને અન્યાય થયો એવું કેહેવા વેળા રહી નહિ. તેણે સન ૧૮૫૭ ના આગસ્ટમાં કામ ચલાવી તેજ માસમાં પૂરૂં કર્યું. એ ભારે કામ સારૂ મારિસના ' સદર અદાલતના ફેંસલાના ' આઠમા ભાગના પૃષ્ઠ ૪૧૬ મે લખે છે કે—

" એ કામમાં કરેલી પરીક્ષા (તપાસ) મિ. પ્રાર્બસને એટલી બધી માનદ છે કે તેની અનિયમિત પ્રશંસા કોરટ (સદરઅદાલત) કરી શકતી નથી તેથી વિશેષ ખેદ પામે છે. "

કોઈનું કલ્યાણ કરવું તે અનેક પ્રકારે થાય છે. તેમાં મુખ્ય બે છે. પરોક્ષ, અને અપરોક્ષ અથવા પ્રત્યક્ષ. આપણે ઉપર જે વાત જાણી તે પ્રાર્બસે આપણું પ્રત્યક્ષ કલ્યાણ કર્યું તેની છે. સ્વાર્થ રહિત ઉત્તમ પ્રકૃતિના પુરૂષોનો, પરોક્ષ કલ્યાણ કરવું, એ પણ એક સ્વભાવજ હોય છે. પરોક્ષ કલ્યાણ એ ધર્માત્માઓના હૃદયઉપર બેસતાં પુષ્પ છે. તેની સુગંધ બહુ વિસ્તરે છે અને તેનાં ફળ પણ અમુલ્ય થાય છે.

પ્રાર્બસે આપણા ઉપર પરોક્ષ કલ્યાણ કરવામાં પણ ન્યૂન રાખી નથી; અને તેપણ એવા અવસરે કે જેનું મૂલ થાય નહિ. સન ૧૮૫૭ ના વર્ષમાં બલવો થયો. તે વેળા અંગ્રેજ નામે દેશી લોકને ધિક્કારવા લાગ્યા. દેશિયોનાં મન દુઃખાય એવાં લખાણ લખી અત્રેના તથા યુરોપના લો-

કના મનમાં સર્વ દેશિયો વિષે નીચા અભિપ્રાય કરાવવા મંડ્યા. એવા અંગ્રેજોએ દેશિયોને મહાઘાતકી પ્રાણી જેવા ચિત્ર ચિત્રી, તેમના ઉપર સારા લોકોનો ધિક્કાર અને ક્રોધ થાય એવું કરવા માંડ્યું. બરછીની અણીકરતાં કલમની અણી કોઈ કોઈ વેળા વિશેષ બળવાન જણાઈ છે, અને તોપોના ધડાકા કરતાં વિચારના ધડાકા બહુ દૂર દેશ જઈ પોહોંચ્યા છે, અને ભારે રોળ વાળી દીધો છે. બળવાનો સમય પણ તેવોજ હતો. નિપરાધી દેશિયોને શસ્ત્રઅસ્ત્રથી બળવાની વેળા જેટલી હાની થતી, તેના કરતાં સહસ્ત્ર ઘણી અધિક હાની વર્તમાનપત્રોમાં લખનારા કરી શકતા. તે સમયે પ્રાર્બસે આપણો પક્ષ પકડ્યો હતો, એ થોડાનાજ જાણ્યામાં હશે. પોતે તે વેળા ગુજરાતમાં હતા. ચોપાસથી, દેશિયો કુબાંડછે, દેશિયો ઘાતકીછે, દેશિયો કોઈ પ્રકારનો વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી, દેશિયોને પશુ જેવા ગણી તેપ્રમાણે તેમના પ્રત્યે વર્તવું જોઈયે ઈત્યાદિ, એવા અવિચારના શબ્દોની ગર્જનાઓનો ઘોર, સેતુબંધ રામેશ્વરથી તે હરદ્વારસુધી, અને જગન્નાથજીથી તે દ્વારિકાંસુધી, પથરાઈ રહ્યો હતો. તેને ભેદીને સત્ય દર્શાવવાને વિરલા વીરો શક્તિવાન હતા. પરંતુ તે થોડાએ ધર્મપક્ષની ઢાલથી ઘણુંજ કર્યુંછે. તેમાં કલકત્તામાં હિંદ પેટ્રિઅટવાળો હરિશ્ચંદ્ર, મુંબઈમાં ટાઈમ્સનો એક લખનાર આદિ હતા. પ્રાર્બસે તે સમયે પ્રત્યક્ષ નહિ પણ પરોક્ષરીતે આપણા દેશની સારી સેવા કરીછે. જેણે અન્યાય કર્યો હોય છે, તેને એવા કોઈ અસાધારણ સમયમાં ભારે ભય રેહેછે. પેલા પોતેજ કરેલા અન્યાય તે સમયે ભયનો વેશ ધરી બેસેછે; અને તેને બીવરાવેછે. પ્રાર્બસે ન્યાય અને લોકનું કલ્યાણજ કર્યાં કર્યું હતું, તેથી એવા ભયંકર સમયમાં તેનું મન સદા નિર્ભય રેહેતું હતું. પોતાના બીજા અંગ્રેજ મિત્રોને પત્રદ્વારાયે અભય રેહેવાનું કારણ સહિત લખી તેમની ચિંતા ઓછી કરાવતા. એ રીતે પોતાના અનુભવથી તેમના મનનું સમાધાન કરી ઘણા અંગ્રેજોને અને તેમની સુકુમાર સ્ત્રિયોને અકારણ ભયના ભારે

દુઃખથી મુક્ત કર્યાછે. એક મિત્રને લખેછે કે " આપણમાંના કેટલાક જો પણ નિરર્થક ભયભિત થઇ રહેછે; જે લોકોને ગયાં ત્રીશ વર્ષમાં શું શું થયુંછે તેની ખબર નથી તેઓને ગાયકવાડનો, રજપૂત રાજાઓનો અને સર્વ કોઈનો વિશ્વાસ આવતો નથી. તોપણ અમે નિર્ભય સ્વસ્થ છિયે " આવી અનેક રીત રાજ્યકર્ત્તા લોકની પ્રજા ઉપરથી 'પ્રીતિ' ના તૂટે એવું કરવું. તેથી ભારે બલવાના સમયમાં ગુજરાતમાં શાન્તિ રહી હતી. ફાર્બસ જેવા સદ્ગૃહસ્થોના સદ્ગુણ અને વિવેકથી રાજા પ્રજાનો સંબંધ ગુજરાતમાં સજ્જડ રહ્યો એવું સરકારને પણ લાગ્યું, તેથી ફાર્બસને એક પત્ર લખી સરકારે ઉપકાર માન્યોછે.

"ત્રૈમાસિક વાર્તિક પત્ર" (Bombay Quarterly Review) જેવા મહા સબળ સત્તાવાન સાધનવડે તેવા સમયમાં દેશિયોની પક્ષમાં ઉભા રહી ફાર્બસે સહાયતા આપીછે. તેથી એકલા હિંદુસ્થાનમાં નહિ પણ આખા યુરોપમાં, દેશિયોને લાભ થાય એવી રીતે, વિદ્વાન પુરૂષોને દેશિયોના પક્ષમાં ખેંચવા તેણે યત્ન કર્યોછે. " મુંબઈ ત્રૈમાસિક વાર્તિક પત્ર" ના દશમા અંકમાં 'હિંદુસ્થાનનું કલાકૌશલ્ય' 'Indian Architecture' ઉપર વાર્તિક લખ્યુંછે. તે એવા હેતુથી કે, ગુજરાતનો મહિમા તેનાં બાંધકામોનાં ખંડિત ચિન્હથી પોતે જાણ્યો, તેજ રીતે આખા ભરતખંડનો મહિમા તેનાં અલૌકિક કળાકૌશલ્યનાં પ્રાચીન ચિન્હથી, આખું જગત જાણે; અને તેનો મહિમા અને તેની કુલીનતા જાણી તેનાઉપર અનુકંપા આણી પ્રીતિ કરે. કલ્યાણ કરવું એતો પછી પ્રીતિનું અનીવાર્ય ફળછેજ.

તેજ પુસ્તકના સન૧૮૫૭ના જુલાઈ માસવાળા ૧૧ મા અંકમાં સર જાહ્ન માલ્કોમ જેવા એક હિતકારી ગવર્નરના ચરિત્રઉપર વાર્તિક લખ્યુંછે. તેમાં મુખ્ય હેતુ એછે કે રાજ્યાધિકારિયો એ પ્રજાપ્રત્યે કેમ વર્તવું. સદ્પુરૂષનાં જન્મચરિત્રછે તે દર્પણછે. તેમાં દૃષ્ટિ નાંખ્યાથી મનુષ્ય પોતાના દોષો પોતે જુવેછે. બીજું કોઈ આપણા દોષ આપણને દેખાડે-

આવતા, તે, મનના મનોરથ સફળ કરીને, પાછા વળતા. ફાર્બસ કેહે-છે કે 'એ ખેદકારક વાર્તાછે કે હાલમાં એવા પુરુષ ભરતખંડમાં થોડા-છે. પ્રથમ તો દેશિયોને સારૂ દ્વારજ ખુલ્લાં ભાગ્યે હોયછે; તેમ કરતાં કોઈને પ્રવેશ કરવાનું બની આવ્યું તો, અંદર, પોતાના વિષે જાણનાર અને સમભાવવાન પુરુષ મળવા એતો તેથી પણ ભાગ્યે. રાજાપ્રજામાં અંતર પડેછે તે આજ કારણથી, પછી ધુંધવાતા ઢગલાઉપર એક તણખો પડેછે એટલે તે શલગી ઉઠેછે. જે મનુષ્યો માલ્કમ સારૂ પ્રાણ પાથરવા તત્પર હોત તેજ મનુષ્યો કેટલાકીને રાજ્ય બંધનથી નરમ પડી, બળવામાં અને ઘાતકી કામોમાં સામીલ થાયછે. ઈત્યાદિ ઈ° ઈ° ' અનેક સપ્ર-માણ વાર્તાઓ લખી માલ્કમનું જિવન વખાણ્યુંછે અને તેવા ગુણોનું પ્રતિબિંબ પોતેજ હતા, તેથી પોતાનું લખેલું પાછું પોતેજ સ્પષ્ટ સિદ્ધ કરી આપ્યુંછે. ફાર્બસસાહેબ માલ્કમપંથી હતા, તે પંથ અથવા સંપ્રદાયના ગૃહસ્થો પરમાર્થિ, વિનયી, પરોપકારી, કૃપાળુ, વિવેકી, દીનનાનાથ, સર્વને પોતાના બાંધવ જેવા માનનાર, સ્વતંત્ર, તથા આ દેશનું કલ્યાણ ઇચ્છ-નાર અને કરનાર હતા.

રાજાપ્રજાવચ્ચેનાં કામોમાં, સત્તાધારી અને ન્યાયકર્ત્તા અધિકારિ-યોભણીથી, પ્રજાને થતા અન્યાય વિષે ફાર્બસ સાહેબના વિચાર દીર્ઘ અને દૂર દૃષ્ટિ વાળા, સર્વને લાભ કારક, અને યથાર્થ હતા. તે કેહેછે કે— ન્યાય કરવામાં કિન્ચિત પણ પક્ષપાત કર્યાથી આપણા (અંગ્રેજોના) વિશ્વાસ ઉપર જેટલો ધક્કો લાગે, અને તેનું જે પરિણામ થાય, તે પંચા-શેક આખા પ્રાન્તો હાથમાંથી જાય, તેના કરતાં પણ વિશેષ હાનીકારક છે. પણ અરે ! આપણીજ પ્રજા સાથેના, અને બીજા માંડલિક રાજા સાથેના, આપણા કરારોના અર્થ કરવામાં, અંગ્રેજ સરકાર અને તેના કા-ર્યભારિયો કેટલો બધો પક્ષ કરેછે; તેઓ પોતાને ફાવે એવા અર્થ કાહા-ડે છે. કારણકે પોતે શક્તિવાન પડ્યા. આપણે આપણી મેળે વિશ્વા-સ વિષે અહંકારની વાતો ગમે તે કરિયે, પણ કોઈ દેશીસાથે જેને બરા-

બર સમાગમ હોય, તેના જાણ્યામાં આવશે કે, દેશિયો આપણા પ્રમાણિકપણા વિષે કેવા વિચાર રાખેછે. સિંહમનુષ્યની લડાઈના ચિત્રમાં મનુષ્ય સિંહને સહજમાં જીતે છે એવું મનુષ્યો ચિત્રે છે, પરંતુ તેજ ચિત્ર જો સિંહ ચિત્રે તો કંઈ બીજાજ પ્રકારનું ચિત્રે. પ્રખ્યાત આર્થર વેલેસ્લી (ડ્યુક આવ્ વેલિંગટન) અને માલ્કમનું પણ એજ મત હતું. એક પ્રસંગે ગ્વાલિયર વિષેની તકરારમાં વેલેસ્લી માલ્કમને લખે છે કે 'આપણી પ્રમાણિકપણાની કીર્તિ જાળવવાને સારૂ ગ્વાલિયર અને હિંદુસ્થાનના બીજા દેશો દશવાર ન્યોછાવર કરિયે તોપણ કંઈ નથી. ઈ૦ મદ્રાસ પ્રાન્તમાં વેલોરનો બળવો થયો તે સમયે તે બલવો કરનારાએ બાગનો અંગ્રેજ અધિકારિયોના અન્યાય અને અજ્ઞાનથી કર્યો હતો, એવું માની, તે દેશિયોને માલ્કમ આદિ કેટલાક ગૃહસ્થો નિરપરાધી ગણતા, તે વિષે લખતાં પ્રાર્ગસ લખે છે કે- 'તે એવું માનતો કે કઠોરતાનાં અથવા બળનાં વિશેક ઉદાહરણના કરતાં મનની મહત્તા અને દયા જો સરકાર બતાવે તો તેથી ઉદાર મન ઉપર અધિક અસર થાય ? ઈ. ઈ. ઈ. માલ્કમના ચરિત્ર વિષે લખતાં પોતાના આભ્યંતર વિચાર દર્શાવ્યા છે. અરે! માલ્કમ અને પ્રાર્ગસ જેવા એક માત્ર દશ અધિકારિયો ભરતખંડમાં હમ સત્તાવાન હોત, તો સત્તાવનનો નાશકારક બળવો કદિ સ્વપ્નમાં પણ થાત ?

સ્વાર્થી અધિકારિયોએ આપણા લોકનીસાથે પોતાની સત્તાનો દુરૂપયોગ કરી અન્યાયથી વર્તવા માંડ્યું તેનું ફળ બલવો થયો.

ઉપલાજ "મુંબઈ ત્રૈમાસિક વાર્તિકપત્રમાં " આઉડ (અયોધ્યા)એવા નામના મથાળા નીચે પ્રાર્ગસે જે નિષ્પક્ષપાતથી ઉત્તમ વિચારો દર્શાવ્યા છે તેમાંનો કિંચિત સાર લઈ સ્થળસંકોચને લીધે હવે આ વિષય સમાપ્તિ-ઉપર લાવવો પડેછે.

"જે રજપૂત રાજા અને ઠાકૂરોનો મુસલમાનથી કે મરાઠાથી કદિ પૂરો પરાભવ થઈ શક્યો નથી, તેવા રજપૂતોનો, ચિરકાળના અને વશ

પરંપરાના સ્થાવર વતન અથવા જાગીરો ઉપરનો હક્ક, અને સાધારણ ખેડુતોનો પોતાની સાંથેલી જમીન ઉપરનો હક્ક, તેમાં આપણ (અંગ્રેજો) કશો અંતર ગણતા નથી ! એક દેશ ગમે તે પ્રકારે આપણને મળ્યો, એટલે તેમાં બીજાના હક્કવિષે આપણે ગમે તેમ અર્થ કાહાડી આપણું ફાવતું કરિયેછિયે. * * * અયોધ્યાના નામના મુસલમાન રાજાને જીત્યો. તેનું અર્ધુંરાજ ખુંચાવી લીધું અને આર્ધું પાછું આપ્યું. એમ કરીને, જે રજપૂત વતનદારો પૃથિરાજ ચોહાણના સમયથી મુસલમાનોને અટકાવી રહ્યા હતા, અને જે રજપૂતોનું મુસલમાનોથી નામ ન દેવાતું; તે રજપૂતોને, આપણા સૈન્યના બળની સહાયતાથી મુસલમાનોને સ્વાધીન કરિયેછિયે. આપણે લઈ લીધેલા ભાગમાં પણ, શસ્ત્રઅસ્ત્રના સાધનથી નહિતો, તેના જેવાજ પણ જરા શાન્ત ધારાના સાધનથી આપણે પણ એજ કામ કરિયેછિયે. તેથી પ્રાચીન કુટુંબોનો મૂલમાંથી નાશ થઈ ગયેછે. ગુજરાતમાં ગાયકવાડે પણ આપણને થોડી લાલચ આપી આપણીપાસે એજ રીતે કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. જો આપણે એમ કર્યું હોત તો કાઠિયાવાડ (સૌરાષ્ટ્ર)ના રાજાઓનું નિકંદન થયું હત, કે જે દશા (બળવો) અયોધ્યામાં થઈછે તે દશા ગુજરાતમાં થાત. લાર્ડ વેલેસ્લીના પ્રતાપથી સઘળાં સંકટ દૂર થયાં. તેણે ગાયકવાડ અને સૌરાષ્ટ્રના રાજા ઉભયને અનુકૂલ આવે એવું સમાધાન કરવાનું સૂચવ્યું. સાત્વિક વૃત્તિના જોનાથાન ડંકન અને પ્રવીણ કર્નલ વાકરે લાર્ડ વેલેસ્લીનો વિચાર સિદ્ધ કર્યો. જેથી જાહાલા અને ગોહિલ વંશો અમર રહ્યા, ગાયકવાડ ઋણમુક્ત થયા, અને ગુજરાતમાં પચાસ વર્ષસુધી એવી શાન્તિ રેહેવાની કે જેવી શાન્તિ અણહિલ પુરનો રાજદંડ બીજા ભીમદેવના હાથમાંથી પડ્યો ત્યારથી ગુજરાતે દીઠી નથી * * અયોધ્યામાં અવ્યવસ્થા થઈ તેમાં વાંક આપણોજ (અંગ્રેજનોજ) છે. પચાસ વર્ષ પછી સ્વાર્થ સાધી (અયોધ્યા) દેશ લઈ લેવો તેનાકરતાં પરમાર્થ બુદ્ધિથી મધ્યસ્થ થઈ, પ્રથમ

થીજ સમાધાન રચાયું હોત તો તે કંઈ ઓછો ન્યાય ન કેહેવાત. અયોધ્યાના રાજ્યનો આપણા રાજ્ય સાથે સંયોગ કરયો તેનો હેતુ બહુ પવિત્ર દેખાડયોકે કે (મુસલમાની રાજ્યથી) પ્રજા પીડા પામતી હતી તેને મુક્ત કરવી. આ વિચાર જે કર્નલ સ્લીમાનના લખવા ઉપરથી ઉઠયો હતો તેના લખાણ ઉપર જોતાં અયોધ્યાને આપણા રાજ્ય સાથે જે રીતે મેલવવામાં આવ્યું છે તે રીત કેવળ અન્યાયી દેખાય છે.

એપ્રિલ સન ૧૮૫૮ ના લાર્ડ ક્યાનિંગના ગુપ્ત રાજલેખ—જેથી બલવા પછી લખનોર હાથમાં આવ્યું એટલે અયોધ્યામાંના વતનવાળા કુલીન ગૃહસ્થોનું સર્વસ્વ હરી લેવાનું અથવા જપ્તી કરવાનું હતું, એવુંસમજી તેવિષે, તથા તેની વિરૂદ્ધ લાર્ડ એલેન્બરોએ લખેલો લેખ, તેવિષે વિચાર આપતાં ફાર્બસ લખે છે કે-"ઈંગ્લંડમાં આ સમયે પૂર્વપક્ષ (Conserva tive) અને ઊત્તરપક્ષ (Liberal,) માં વાક્- યુદ્ધ મચ્યુ છે.. અમે ત્યાં સમીપ હત તો આનંદથી પોકારત કે—"જય સ્ટાન્લી" પરંતુ દૂરથી તે લાભ લઈ શકતા નથી, પણ અમને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે એમાંથી આ ભરતખંડનું કલ્યાણ થાય એવું પરિણામ થશે, પછી જય ગમે તેનો થાઓ તેની સાથે અમારે સંબંધ નથી. આવા વિલક્ષણ સમયમાં લાર્ડ ક્યાનિંગે જે ગંભીર મહત્તા દર્શાવી નિરપરાધી દેશિયોના ઉપર કૃપાલુ દૃષ્ટિથી જોયાં કર્યું છે, તેને સારૂ અમે લાર્ડ ક્યાનિંગની સ્તુતિ કરિયે છિયે. પરંતુ અયોધ્યાના+ સંબંધમાં એમની રાજનીતિ ઉપર અમને ખેદ થાય

+ લાર્ડ ક્યાનિંગના એ રાજ લેખ વિષે ફાર્બસના અને તે વખત સર્વના સમજવામાં આવ્યું હતું તે યથાર્થ ન હોતું. લાર્ડ ક્યાનિંગે એ વિષે એક ઉત્તરલેખ (Defence) લખ્યો છે, તેમાં પોતાના વિચાર સ્પષ્ટ જણાવી સિદ્ધ કર્યું છે કે, એનો શુભ હેતુ યથાર્થ ન સમજી અર્થનો અનર્થ કરવામાં આવ્યો હતો. તે ઉત્તરલેખ ફાર્બસના વાંચ્યામાં આવ્યો નહિ તેથી કુલીન ક્યાનિંગના ઉપર અગમતો દોષ અનીચ્છાથી ફાર્બસને મૂકવો પડયો હોય એવું લાગેછે. સર્વ-આર્ય પ્રિય ક્યાનિંગ જેવા નિષ્કલંક, ઉદાર, સુજ્ઞ, રાજધર્મજ્ઞ, નિષ્પક્ષપાતિ, દીનાનાથ અને સંક્ષેપમાં મહાત્મા, વિરલાજ રાજપ્રતિપુરૂષો (Vice-Roy) થયા હશે ને થશે. લાર્ડ ડેલહાઉસી જેવા સ્વચ્છંદી, સ્વાર્થી અને રાજા પ્રજા વચ્ચે અંતર પાડનાર ગવર્નર જનરલ વિનાશ કારક સુ-

છે અને ધારિયે છિયે કે એ કામ એમનું નહિ પણ એમના મંત્રિયોનું હશે. આ દેશના કુલીન ગૃહસ્થ કુટુંબોનું સર્વસ્વ લઈ લઈ સાધારણ રંક પ્રજા જેવા કરી દેવા, એવા પંથવાળા સત્તાધારિયોનું પ્રબળ હવણાં-નું આ દેશમાં વિશેષ છે. એ હેતુ સિદ્ધ કરવા સારૂ જ્યારે લાગ આવે-છે ત્યારે તેઓ દેશી રાજ્ય ખાઈ જાય છે, અને વતનદારોનાં વતન જપ્ત કરી દે છે. આ વિષય ઉપર ઇંગ્લંડમાં હાલ ન્યાયથી નિર્ણય થવાનો છે. અમને આશા છે કે નિર્પક્ષપાત ન્યાય કરી ઇંગ્લંડ પોતાની સંપાદન કરે-લી કીર્તિને પાત્ર ઠરશે.' ફાર્બસની આ આશા પૂર્ણ થઈ હતી. અત્રેના લોકના લાભમાં ન્યાય થયો હતો કે-'કોઈનું કંઈ લઈ લેવું નહિ.'

લોકોના ઉપર અનેક પ્રકારના અન્યાય થયા તેથીજ બળવો થયો એવું સિદ્ધ કરી ફાર્બસ લખે છે.—'અન્યાય થાય છે એવું સમજીને જે દેશની આખી પ્રજા શત્રુ થઈ હોય, તે દેશમાં કદિ રાજ્ય રખાઈ શકાય નહિ' (માટે અન્યાય કરવો નહિ) એવું લાર્ડ એલેન્બરો વદે છે તે ય-થાર્થ અને સત્ય છે.' ઇ. ઇ. ઈ.

એ આદિ અનેક આપણા દેશને લાભકારક અને રાજકર્તાની આં

રંગ ખોદેલી, તેમાં જમગરી મુકાવાની સંધી જેવા, વિષમ અને વિકટ કાળમાં રાજ્યના અનેક સંકળાયલા રથોના મુખ્ય યંત્રની લગામ અમર લાર્ડ. કાનિંગને સ્વાધીન ક-રવામાં આવી. મહાત્માનાં અંતઃકરણ અને બુદ્ધિ કસવાની ખરી કસોટી એવા વિ-ષમ અને અસાધારણ સમયો છે. ખરૂ હીર તે સમયે જણાય છે. શુદ્ધ કંચનની પે-ઠે સર્વ પ્રકારથી તેની પરીક્ષા થાય એવા સંયોગો આવી મળ્યા હતા. તેમાંથી તે વિ-જય પામી અધિક મૂલ્યવાન થઈ નિર્મલ કુંદન જેવો જણાયો છે. તેણે આપણા આખા દેશમાં એવાં લાભદાયક બીજ નાંખ્યાં છે અને એવા ઉપકારો દરશાવ્યા છે કે તેનાં ફળ બહુ સુખદ થાય છે અને થશે. લાર્ડ કાનિંગના ગુણ વર્ણવતાં પાર આવે એવું નથી. આખા પુસ્તકમાં પણ સમાવેશ થવો દુર્લભ છે. અત્રે આટલું સૂચનાર્થ લખવાનું પ્રયોજન એટલા સારૂ છે કે ફાર્બસથી અજાણે મુકાઈ ગયેલા દોષ-થી તેને મુક્ત કરવો. ફાર્બસને ઠેકાણે બીજા કોઈયે એ લખ્યું હત તો, તેને કોઈ અ-ર તો શાનુજ માને, પણ તેની અવજ્ઞા કરી ઉલટું તે ઉપર ધિક્કારથી જુવે, એવા તેના શુભ ગુણ પ્રસિદ્ધ પ્રકાશે છે. "કાનિંગનું કલ્યાણ થાઓ" એવું કિયો સુજાણ દેશી ઈશ્વર પાસે નહિ માગતો હોય.

ઓને ઉશ્કેરે એવા ઉત્તમ વિચારો સ્વતંત્રતાથી પ્રસિદ્ધ રીતે ફ્રાર્બસે આપ્યા છે. સ્થળ સંકોચને લીધે મનગમતા વિષયને સંક્ષિપ્ત કરી દેવો પડેછે, તેથી મનભંગ થાય છે પરંતુ ઉપાય નથી. આ પ્રસંગે એટલું સદાનંદ મુક્ત હૃદયથી કહિયે છિયે કે— આ દેશના લોકઉપર તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ઉચ્ચ વર્ણના રાજા, વતનદાર આદિ લોકઉપર, કુલીન ફાર્બસે મનસા, વાચા, અને કર્મણાથી જે ઉપકાર કર્યોછે, તે હજી અજ્ઞાનમાં ઘોરતા રાજાઓ જાણતા નહિ હોય, પણ જે સુજ્ઞ દેશાભિમાનિયોને સંતોષિત કરે છે, તે ઉપકાર જેમ જેમ આપણો દેશ ઉદય પામતો જશે, તેમ તેમ તેની સાથે અધિક અધિક પ્રકાશી તેના ઉપર ઉત્તરોત્તર અધિક પ્રીતિ કરાવશે એમાં સંશય નથી.

રાણિયે આ દેશનું રાજ્ય સ્વાધીન લેતાં લાર્ડ સ્ટાન્લીના કલ્યાણ કારી દ્વારાએ જે પોતાની રાજ-નીતિ-દર્શક-પત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું, તેમાં કહેલી પ્રજાલાભની પ્રતિજ્ઞાઓથી ફ્રાર્બસ બહુ આનંદ પામ્યા હતા. તે લખેછે કે "એમાં આપેલાં વચન પ્રમાણે જો રાજ્ય ચાલશે તો, (અને હું વિશ્વાસ રાખુંછું કે ચાલશેજ) બલવો એ નામજ સાંભળનાર નથી".

સુરતના ન્યાયાધીશને સ્થળેથી એમને સરકારના કોઈ એક વિશ્વાસવાળા કામમાં શોધ કરવાને બીજા બે ગૃહસ્થો - કરનલ પોપ અને ઈ. જે. આઇ. હાવર્ડ સાહેબ સાથે નિમ્યા હતા, તે કામમાં પણ એમણે સારો યશ મેળવ્યો છે.

તા૦ ૨૪ મી માર્ચ સન ૧૮૫૮ માં ખાનદેશના ન્યાયાધીશ ઠર્યા. ત્યાં એવી સારી રીતે કામ કર્યું કે સન ૧૮૫૯ માં તે જગ્યો છોડી જવા વેળા, સદર અદાલતના ન્યાયાધીશોએ ફ્રાર્બસની સારી પ્રશંસા લખીછે, અને તે સરકારે બહુ ખુશીથી માન્ય કરી છે. તારીખ ૨૨ મી સેપટેંબર સન ૧૮૫૯ માં લાર્ડ એલ્ફિન્સ્ટને પુનેથી ઘુલિયે તાર મુકાવી લખ્યું કે :

"તમારો વિચાર લીધાવિના તમને કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ-એ-

જાન્ટનું કામ ચલાવવા નિમવાની મને અગત્ય પડીછે. એ કામ એવું તો ભારીછે કે જેમ બને તેમ સત્વર તમારે એ કામ સ્વાધીન કરવું જોઇયે. કૃપા કરીને મુંબઈ આવતાં જરા વિલંબ કરશો નહિ. ટપાલમાં પત્ર લખુંછું."

સૂચવેલા પત્રમાં ગવર્નર લાર્ડ એલ્ફિન્સ્ટન લખેછે કે "એક નવાબ આપણી સત્તા માનવાની નાકહેછે, અને ઓખામંડળના વાઘેરોએ કાઠિયાવાડમાં ગાયકવાડ સામું ધીંગાણું કર્યું છે, એવે સમયે કાઠિયાવાડમાં સમાધાન રેહેવાની અગત્ય છે. તેજ કારણ સારૂ તમને નિમવાની મારી વૃત્તિ થઈ છે. ઈ૦" પ્રાર્બસ સાહેબે વિના વિલંબે તા૦ ૧૧ મી અકટોબર સન ૧૮૫૯ માં કાઠિયાવાડ જઈ પોલિટિકાલ એજન્સિનું કામ સ્વાધીનમાં લીધું. ત્યાં એવી મન માનતી રીતે કામ કર્યું કે સરકારે તા૦ ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી સ૦ ૧૮૬૦ માં નિર્ણય કર્યો તેમાં લખ્યું છે કે "પ્રાર્બસ જેવા વિચારવાન અને શક્તિવાન પુરૂષને કાઠિયાવાડ સ્વાધીન કરેથી જે લાભ થવાની આશાએ તેમને નિમવામાં આવ્યા હતા તે સરકારની આશા કેવી યથાસ્થિત હતી તે * * સ્પષ્ટ જણાયછે. સેક્રેટરી-આવ-સ્ટેટ-ફર-ઈન્ડિયા (વિલાયતમાંના ભરતખંડના મંત્રી)એ ઉપલા મતમાં અનુસરી પ્રાર્બસને માન આપ્યુંછે.

કાઠિયાવાડમાં ઝાઝુ રેહેવું પ્રાર્બસનું નહોતું થયું; તો પણ ત્યાં વિદ્યાની રૂચી કરાવવા એમણે શ્રમ લીધો હતો. લોકોને સારાં થવાને ઉપદેશ કરતા અને તેથી થતા લાભો તેમને પ્રત્યક્ષ સમજાવતા. તેની સુસીળતાએ તેના ટુંકા આવસમાં પણ કાઠિયાવાડના રાજા અને ઠાકુરોનાં મન હરણ કર્યાં હતાં. સૌરાષ્ટ્રવાસીનો તે એક વાહાલો મિત્ર થઈ પડ્યો હતો. જુનાગઢ, અને ગોંડલનાં રાજ્યો સાથે જે બ્યવસ્થા કરવાની હતી તે કરી, પછી લાર્ડ. એલ્ફિન્સ્ટનને લખ્યું એટલે તેમને સુરતનાં ન્યાયાધિશ નીમ્યા. સૌરાષ્ટ્ર મૂકતાં તે વિષે કેટલાક વિચારો લખી એક પત્ર સરકારને લખ્યું છે. તેમાં ઘણી ઉપયોગી અને લાભકારક સૂચનાઓ

કરીછે. તા૦ ૨૪ મી માર્ચ સન ૧૮૬૦ માં સૂરતના ન્યાયાધિશને સ્થાને આવ્યા. એક વર્ષ ત્યાં રહ્યા. સન ૧૮૬૧ ના ૮ મા અકટૂબર ઉપર થી આ ડે (પ્રમુખ) ના ન્યાયાધીશનું અધિકાર કર્યા ત્યાં તે આસ્થાનઃ તેમાં પણ સારો યશ મેળવેલોછે. પછી સન ૧૮૬૧ માં સર. ફ્રીઅર હવાલ્કીના તાબામાં સરન્યાય, શુદ્ધ. ખિસ્સા સંબંધી, ન્યાયસંબંધી અને પરદેશના સંબંધી ખાતાના સરકારના મંત્રી હતા. તે કામ પણ એવી સારી રીતે કર્યું કે ઉચ્ચ પદ આપવાની અવશ્ય સર. ફ્રીઅર. હવાલેને સ્વાભાવિક રીતે થઈ, તે તા૦ ૧૩ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૬૨ માં લખેછે કે.

" મારા મિત્ર ફાર્બસ.

સદર કોર્ટમાં જવું તમને અનુકૂળ પડશે ? તો પડશો. હું એમ ધારૂંછું કે સારુ તમારે નીમવા જોઇયે. સરકારના મંત્રીસ્થાન ઉપરથી તમને ખોતા મને ઘણું માઠું લાગશે."

તા૦ ૨૩ મી ડિસેંબરે સદર અદાલતના ન્યાયાસન ઉપર આકટિંગ નિમાયા. તા૦ ૧૨ એપ્રિલ સન ૧૮૬૨ માં મુકરર ન્યાયાધિશ થયા.

મુંબઈમાં ફાર્બસનું પધારવું થયું. ત્યાં પણ તેના કૃપાળુ હસ્તથી કૃપા થભાવિના રહ્યાં નથી. એક વિદ્યાથી રાજ પ્રજાને સંતોષ તગાડી પોતે કરેલી સેવાનું એક સારું ફળ તેમને પોતાને પ્રાપ્ત થયું. બહુ માન ભરેલું અને વિશ્વાસિત સાથે લાભ કારક " વરીષ્ટ ન્યાય સ્થાનના "(High Court) ન્યાયાધીશનું એક ઉંચ પદ છે. ફાર્બસ જેવા વિચારવાન, શાન્ત સ્વભાવના ધ્યાનવાન પુરુષને એ સ્થાન યથાયોગ્ય હતું, તેનો યોગ થવાથી સ્થાનકને અને સ્થાનીને ઉભયને શોભવાનું થયું. ફાર્બસના સંગી ન્યાયાધિશોએ પ્રસંગોપાત દર્શાવેલા ઉત્તમ અભિપ્રાય ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયછે કે, ફાર્બસનું બુદ્ધિબળ, ન્યાયનિર્ણય શક્તિ, સૂક્ષ્મ દૂર અને મર્મદ્રષ્ટિ બહુ સારી હતી. આપણી સરકાર વારંવાર નવા નવા અતિશય ધારા કરેછે, તથા ન્યાય આપવામાં વિલંબ બહુ કરેછે, એટલુંજ નહિ પણ ન્યાય બહુ ભારે મોંઘો છે, એ પ્રજાને પીડાકારી છે, એવું ઘણા લોકોનું મતછે; તેવું ફાર્બસનું પણ હતું. પ્રતિનિધિઓએ (હાઈકોર્ટના વકીલ, પ્લીડર,

બારીસ્ટરો) પણ પ્રાર્બસના સારા સ્વભાવ અને કુશળતા વિષે એક સ્વ-રે ગુણ ગાયા છે.

જીલ્લાના વાતાવરણમાં, અને મુખ્ય રાજસ્થાન મુંબઈ જેવા નગર-ના વાતાવર્ણમાં બહુ અંતર છે. જીલ્લામાં ગયેલા અધિકારિયો ત્યાંના વાતાવરણમાંના ઝેરી ભાગનું શોષણ કરેછે અને તેથી તેમનો સ્વભાવ " અન્ન તેવો ઓરકાર " તેની પેઠે સારો નથી હોતો. મુંબઈમાંના યુ-રોપિયનો ઉદાર, સભ્ય, અને સમાગમી હોય છે. તેવા સમુદાયમાં એક સાધારણ ગૃહસ્થ દીપી નીકળવો દુર્લભ. મિ૦ પ્રાર્બસ મુંબઈમાં પણ શુભ કાર્યો કરવામાં એક અગ્રેસર થવા માંડ્યો.

સન ૧૮૬૪ માં ધી. આનરિબલ ઉલ્લિયમ ફ્રીયર ગયો ત્યારે તેમના " બામ્બે- બ્રાન્ચ- આવ- ધી- રોયલ- એશિયાટિક- સોસાયટીના " પ્ર-મુખ સ્થાને પ્રાર્બસ સાહેબને સ્થાપવાની સર્વ ગૃહસ્થોની ઈચ્છા હતી. પરંતુ પોતાનો સ્વભાવ મિઠો લજ્જાલુ હતો તેથી, તે ઉંચ પદ બીજા કોઈ ગૃહસ્થથી વધારે શોભશે એવું ધારી ઉપકાર સાથે નમ્રતાથી ના કહિ; ત્યા-રે તેમને એક ઉપપ્રમુખ ઠરાવ્યા. તેજ વર્ષમાં અત્રેની સર્વ વિદ્યોત્તે-જક સભાના (યુનિવર્સિટી) ઉપપ્રમુખનું (Vice-Chancellor) મહા-માનદ પદ સરકારે એમને આપ્યું.

વિદ્યાસંબંધી, કલા કૌશલ્યસંબંધી અને લોકહિતકારક બહુ સભા-ઓ સાથે પ્રાર્બસનો સંબંધ હતો.

સર્વ ઉપયોગી કૃત્યોમાં પ્રાર્બસનું નામ દીઠામાં આવેછે. અત્રેની સર. જમસેદજીની 'કલા શાળા' નો પણ પોતે પ્રમુખ હતો.

ભરતખંડના પ્રખ્યાત અને મહાન પુરૂષોનાં ચિત્ર અથવા છબિયો-નો સંગ્રહ કરી પ્રસિદ્ધ કરવા સારૂ મિ૦ સોરાબજી જાહાંગીરજિયે ઉઠાવે-લી મંડલીનો પણ પોતે પ્રમુખ હતો.

એ પ્રમાણે મુંબઈમાં આવ્યા પછી, ત્યાં ઉંચ વર્ગના ઇગ્રેજો જીલ્લા

કરતાં વધારે હોય છે, ત્યાં પણ પ્રાર્બસ એક અગ્રેસર ગૃહસ્થ ગણાતો. શુ- ભ કામોમાં સામીલ રહી શોભા લેવા આપવાનું તેને વિનવવામાં આ- વતું. તેનું મુખ્ય કારણ તેનો સર્વ અનુકૂલ, સભ્ય અને લાવણ્ય ભરે- લો સ્વભાવ હતો.

કારણ અવસ્થામાં વિવેચન ન થઈ શકે, પણ પરિણામ પામી કાર્ય અવસ્થામાં આવેથી સમજાય, એવા થોડાક અપૂર્વ ગુણનો પ્રાર્બસમાં સંયોગ થયો હતો. આ જગતમાં તેજદ્વેષી લોકો બહુ હોય છે. જે- નામાં પૂર્ણ સ્વબળ નથી, અને પોતામાં શક્તિ હોય તે કરતાં અધિક શ- ક્તિવાનમાં ખપવા ઈચ્છે છે, એવા આ જગતમાં બહુ છે. તેઓ પો- તાના કરતાં ઉંચ ગુણવાળા મનુષ્યો ઉપર દ્વેષ રાખેછે. તેઓથી સંગા- તીનો ઉત્કર્ષ સહન થતો નથી; તેથી સદાગ્રહથી ગુણનુ આધીક્ય કરવાની સ્પર્ધા, (જે ખરો માર્ગ છે) તે માર્ગે ન ચડતાં, કુટીલ માર્ગે જાય છે. પેલા અધિક ગુણવાનના પ્રતાપની અને પોતાની વચ્ચે, જેમ સૂર્યનો પ્ર- તાપ જોવા વચ્ચે કંઈ કાળા કાચનુ અંતરપટ લઈએ છિયે તેમ, કંઈ દોષ આરોપણ કરી પોતે જુવેછે, અને બીજા તેજ રીતે જુવે એમ ઈચ્છે છે. આવું આ જગતમાં વારંવાર દીઠામાં આવેછે. પ્રાર્બસ પ્રતાપી પુરૂષ હતો. તેના ઉપર પણ કટુ દૃષ્ટિએ જોનારા સ્વાભાવિક હોયજ. પણ તેમ નોહોતું. એ બહુ આશ્ચર્યની વાત છે. જેમ ક્ષીતિજમાં પૃથ્વીની સપાટ ઉપર દેખાતા પ્રાતઃકાળના સૂર્યને સર્વ લોક સુખથી જોઈ શકેછે, તે વેળા- મધ્યપટની અગત્ય રેહેતી નથી, તેમ જે પુરૂષ પ્રતાપિ (અર્થાત વિદ્વાન સત્તાવાન, પદવાન) છતાં નમ્રતા, મધુરતા, અને વિનય વિવેકમાં રહી ઉદ્ધત નથી થતા, તેમના ઉપર દ્વેષ બહુ ઉંચી દૃષ્ટિ કરી શકતો નથી. એ સત્ય છે. પોતાના સંગિયોમાંથી કેટલાકને પાછળ મૂકી પ્રાર્બસ આગળ ની- કલી આવ્યો હતો. અને જેતે કામમાં તે એક અગ્રેસર તરી આવતો, તો પણ તેના ઉપર કોઈ અંગ્રેજો દ્વેષ રાખતા નહિ. પ્રાર્બસના સુખમાં સર્વે અંગ્રેજો ભાગ લેતા હોય એમ જણાતું. પ્રાર્બસનો ઉત્કર્ષ દેખી સર્વે પ્ર-

સત્ત રેહેતા. એથીજ સિદ્ધ થાય છે કે તેનામાં પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે કેટલાક મનોહર શુભ ગુણોનો સંગમ થયો હતો આપણા પંડિતો કેહેછે કે.—

दानंप्रियवाक्सहितं ज्ञानमगर्वंक्षमान्वितंशौर्यं

वित्तंत्यागेनयुक्तं दुर्लभमेतत्चतुष्टयंलोके.

દાન અને તે વળી હિત વચન સાથે, જ્ઞાન અને તે વળી અગર્વ એટલે વિનય સાથે, શૌર્ય અને તે વળી ક્ષમા સાથે, લક્ષ્મી અને તે વળી પુણ્યદાન સાથે, એ ચારે આ લોકમાં દુર્લભ છે.

કુલીન સ્ત્રીયોનું પરમ ભુષણ એવા મૃદુ (પ્રસન્નતા અને નમ્રતા આદિ) ગુણો, ફાર્બસની વિદ્યા અને સત્તા આદિસાથે, એવી સુંદર રીતે મળ્યા હતા કે બસ.

તે ધાર્મિક હતો. કોઈનું મન દુઃખાવવાને રાજી નોહોતો. સર્વનું કલ્યાણ ઈચ્છતો. સર્વના સુખમાં પોતે સુખ માનતો. જગતમાં તેનો કોઈ શત્રુ નહોતો એમ કહિયે તો તે કંઈ વિશેષ ના કેહેવાય:

ફાર્બસના ઉપર ઈશ્વરની કૃપા સારી હતી તેથી તે પૂર્ણ ભાગ્યશાલી હતો. તેનું આખું જીવતર ઉપકૃત થયેલાના આશીરવાદથી સુખમાં અને શાન્તિમાં વીતી ગયું છે. મહા વૃક્ષ વાવનારાઓને તેનાં ફળ ચાખવાનો સમય ભાગ્યેજ આવેછે. એવાં વૃક્ષને ફળતાં વિશેષ વાર લાગેછે; એટલામાં વાવનારના અસ્થિર દેહનો અંત આવીજાયછે. પોતાનાં વાવેલાં બીજોનાં વૃક્ષો થઈ તે ઉપર ફૂલ ફલ બેસતાં દેખી થતા શુભ સંતોષાનંદનો અલભ્ય લાભ સુકર્મિ ફાર્બસને મળ્યો હતો.

બહુ કરી સર્વ મનુષ્યો એકાન્તમાં હોયછે ત્યારે પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં હોયછે. કોઈ ઉપરીની દૃષ્ટિ તેના ઉપર પડેલીછે એવું તેના જાણ્યામાં હોયછે, ત્યારે તે વિશેષ કૃત્રિમ સ્થિતિમાં આવેછે. મનુષ્યોના કામને પણ એજ નિયમ લાગુ પડેછે. આ વાત ફાર્બસના જાણ્યામાં તેથી પોતે નાંખેલાં બીજ કેવી સમૃદ્ધિ પામ્યાં છે, તેને તેમની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં જોવાસારૂં, ગુજરાત ભણી પોતાના અવસાન કાળના થોડાજ

માસ પેહેલાં ફાર્બસ અગોચર (કોઈ જાણે નહિ એવી રીતે) આવ્યા હતા; અને પોતાની પ્રેમભરી દૃષ્ટિયે સર્વ યથાવિધિ નિરખી જોયું હતું. પોતાનાં વાવેલાં સૂક્ષ્મ કણોનાં ફાલીને સજ્જડ વૃક્ષ થયેલાં જોઈ ફાર્બસને જે સંતોષ થયો હશે તેનો અનુભવ તો વિરલ ભાગ્યશાલીનેજ હોય.* એ એક ઉચ્ચ પ્રતિના સંતોષનું વર્ણન કરવું કઠિણ છે, તે માત્ર અનુભવિ શકાયછે. તેના અજાણો તે સમજી શકનાર પણ નહિ તેથી તેનું વર્ણન એક રીતે નિરર્થક કોઇ કેહે તોપણ ચાલે.

ફાર્બસનું છેલું પ્રસિદ્ધ લખાણ જગત વિખ્યાત સૌરાષ્ટ્રના સોમનાથ વિષેનુંછે. તે એશિયાટિક સોસાઈટીની મુંબઈની શાખામાં તા૦ ૧૪ એપ્રિલ સન ૧૮૬૪ માં વાંચવામાં આવ્યું હતું, અને તેથી તેજ સભાના પુસ્તકના ૨૩ મા અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યુંછે.

કૃષ્ણદાસ કૃત **રત્નમાળા** નામનો એક સુંદર વ્રજ ભાષાનો ગ્રંથછે. તેમાંનાં જેટલાં રત્ન હાથ આવ્યાંછે તેટલાંનું ઇંગ્રજી કવિતામાં ફાર્બસે ભાષાન્તર કર્યું છે. અને તે છપાઈને હવણાંજ બાહાર પડ્યું છે.

જેસભા "ફાર્બસ" નું પ્રતાપી નામ ધારણ કરેછે, જે સભાના સંબંધમાં આ ચરિત્ર પ્રસિદ્ધ થાયછે, અને જે સભાને ફાર્બસના મરણથી સર્વકરતાં વિશેષ હાની થઈ છે— કારણ મનના મનોરથ મનમાં રહ્યા એવું જે સભાને થયું છે—તે સભા સંબંધી થોડું જણાવી આ વિષય સમાપ્તિ પામશે.

મુંબઈમાં લક્ષ્મીની ભરતી આવી હતી, તે સમયે તેનો લાભ લઈ દેશહિતનાં કાર્ય કરવાને, ધનરૂપી જળ, સભા કે મંડલી રૂપી પાત્રોમાં ભરી લેવાનો વિચાર, કેટલાક ગૃહસ્થોના મનમાં આવ્યો હોય એવું થયું

* પૂર્વે ફાર્બસે સરસ્વતીને તરત બંધન મુક્ત કરી હતી, પણ તેને પોતાનું મંદીર ન હોવાથી તે વેળા ત્યાંથી બહુ દૂર ગઈ નોહોતી. પોતે છૂટી થઈ ભદ્રના બંધીખાનામાંજ રહી હતી. પરંતુ ફાર્બસ ફરીથી છેલો ત્યાં ગયો ત્યારે તેને પુષ્ટ થયેલી અને પોતાનુંજ એક સુંદર મંદીર (હીમાભાઇ ઇન્સ્ટિટ્યુટ) કરી મિ. કર્ટીસ જેવા પુજારીના સાધનથી મહાલતી દીઠી. એવા અનેક સારા ફેરફાર ફાર્બસે પોતે નજરે જોયા હતા.

હતું. અને તેપ્રમાણે કેટલાક ગૃહસ્થોએ પરોક્ષ અપરોક્ષ કામ સાધી પ-ણ લીધાંછે; ઉદાર શ્રીમંતોને સૂચના કરીને અને કેટલાકોને પ્રેરીને લ-ક્ષાવધી ધન પરોપકારનાં કામોમાં કઢાવ્યાંછે. ધન્યછે ઉદાર શ્રીમંતો-ને અને ધન્યછે તેમના દૂરદર્શી પ્રેરકોને. ભરતીનો તો ઓટ થઈ ગયો, પણ પેલાં શુભ કામો સારૂ ભરી લીધેલાં પાત્રો હજી રહ્યાંછે. તે લખ્ખલ-ખિત આનંદદાયક પાત્રો અનેક પ્રકારના વિચાર ઉત્પન્ન કરેછે. તે વિ-ચારો અત્રે સ્ફુટ ન કરતાં અનુભવી વાંચનાર વિવેકીને માત્ર તેની સ્મૃતિ કરાવવી એટલું પૂર્ણ ધરાયછે. ઈશ્વરની લીલા અકળ અને અપર-મપારછે એ સત્યછે.

અખિલ જગતમાં સર્વોપરી સંસ્કૃત તેની પુત્રી ગુજરાતીભાષા, —જે વિચારની વાચક મુદ્રા, અથવા જ્ઞાનના ભંડારની મજુસનો આપણા ગુજરાતી બાંધવોનો અર્થ સારશે, એવું ઉપયોગી સાધન—તે-ને સર્વ પ્રકારે પોષવી અને શૃંગારવી એવો સંકલ્પ ઉઠ્યાથી, તેમ કરવાનાં સાધનઉપર પ્રથમ આ લખનારનું લક્ષ ગયું. તેમ કરવામાં પ્રથમ એક મિત્ર (જે પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરવા ઈચ્છતો નથી) જે દેશિયોનો મિત્ર, ધાર્મિક અને જે અગોચર રીતે લોકનું યથાશક્તિ કલ્યાણ કરવા સદા તત્પર રહેછે, તેમનું સંમત લીધામાં આવ્યું. તેણે એ શુભયોજ-નામાં ઊત્તેજન આપ્યું. સંકલ્પ સિદ્ધ થાય એવી આશા થવા માંડી. મહાવિદ્વાન, ઉદાર, પરોપકારી, દેશિયોના મિત્ર, અને સંક્ષેપમાં આપણે જેનું જીવનચરિત્ર વાંચિયે છિયે તેવા પ્રકારના પુરૂષોમાંનો એ-ક ડાક્ટર ઉલસન તેને એ વિચાર સંભલાવ્યો. તેણે પણ પો-તાની સમ્મત્તિ આપી. એ રીતે એ સંકલ્પ બલવાન થઈ સારૂ રૂપ ધા-રણ કરવા લાગ્યો. એવામાં ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાસાથે સજ્જ-ડ થઈ ગયેલું ફાર્બસનું પ્રતાપી નામ સ્વાભાવિક રીતેજ, આલ-ખતાં આજ શોક મિશ્રિત આનંદ પામનારને, સ્ફુરી આવ્યું. તેણે ફાર્બસ સાહેબની ભેટ લઈ સર્વ યોજના નિવેદન કરી. તે પે-

બા અંતઃકરણમાં આનંદ પામી તદ્દર્થક પ્રસન્ન મુખે ફ્રાર્બસે કહ્યું કે— "મારા મનમાં એ વિચાર નિરંતર રમ્યા કરતો હતો, પરંતુ મારી-પાસે સાધન ન હતાં તેથી સિદ્ધ કરી શક્યો નથી. હવે એ કામમાં * * * યથાશક્તિપ્રમાણે બહુ ખુશીથી સર્વ પ્રકારે હું સામીલ રહીશ. ઈ૦ઈ૦" પછી એ વિચાર સિદ્ધ કરવા ફ્રાર્બસે પોતાનું બહુ ધ્યાન આપવા માંડ્યું. અત્રેના કેટલાક શ્રીમંત ગૃહસ્થોને કાને એ વિચાર મેં નાખ્યો, તેમણે નાણાંનો આશ્રય આપવા સ્વીકાર કર્યું. તે સમાચાર મિ૦ ફ્રાર્બસને કહ્યા એટલે તેમને અધિક ઉત્સાહ થયો. ધારેલી સભાના ઉદ્દેશ શાશા છે તેવિષેનાં પ્રસિદ્ધીપત્ર છપાવી સર્વને જાણ કર્યું. સૌરાષ્ટ્રના રાજાઓ પાસે નાણાંનો આશ્રય લેવા ત્યાંના અધિકારિયો દ્વારાયે ફ્રાર્બસે પ્રયત્ન કર્યો. રા૦ મુકુંદરાયે તે કામ ઉત્સાહથી માથે લીધું. ફ્રાર્બસસાહેબનું નામ સૌરાષ્ટ્રદેશના રાજાઓને એટલું બધુ પ્રિય હતું કે ફ્રાર્બસ સારૂ જે કરે તે ઓછું, એવું તેઓ માનતાહતા. તેમણે ઉદાર મનથી ગુજરાતી સભાઅર્થે નાણાં ભર્યાં. એ સભાના ઉપયોગ સારૂ એક લાખ રૂપિયા, એકઠા કરવાનો વિચાર હતો. તેમાંથી રૂપિયા ૨૮૨૦૦* આઠાવીશ

* એરીતે ભરાયલાં નાણાંમાંથી જે આજ સુધીમાં વસુલ થયાં છે તેની વિગત.
૫૦૦૦ શ્રી જુનાગઢના નવાબ સાહેબ.
૫૦૦૦ શ્રી ભાવનગરના ઠાકુર સાહેબ.
૪૦૦૦ શ્રી નવાનગરના જામ સાહેબ.
૨૫૦૦ શ્રી ધરાંગધરાના રાજા સાહેબ.
૨૦૦૦ શ્રી પોરબંદરના રાણા સાહેબ રૂ. ૨૫૦૦ માંથી
૧૫૫૦ શ્રી ગોંડલના ઠાકુર સાહેબ.
૧૨૫૦ શ્રી વઢવાણના ઠાકુર સાહેબ.
૧૨૫૦ શ્રી લીંમડીના ઠાકુર સાહેબ.
૧૦૦૦ શ્રી મોરબીના ઠાકુર સાહેબ.
૧૦૦૦ શ્રી પાલીતાણાના ઠાકુર સાહેબ.
૩૦૦ શ્રી ચુડાના ઠાકુર સાહેબ.
૩૦૦ શ્રી સાયળાના ઠાકુર સાહેબ.
૩૦૦ શ્રી જસદણના ઠાકુર સાહેબ.

હજાર બસેં સોરાષ્ટ્રમાં ભરાયા; અને માત્ર થોડાકજ દિવસમાં મુંબઈના શ્રીમંતરાજેએ રૂ૦ ૩૭૫૦૦ ભર્યા. બીજા ગૃહસ્થો એ વાત જાણતા ગયા તેમ તેમણે પણ સારો આશ્રય આપવાનો વિશ્વાસ આપ્યો, તેઉપરથી ધાર્યા કરતાં અધિક નાણાંનો આશ્રય મળશે એવું એક સમયે ભાસ્યું હતું.

ફાર્બસને બંગલે પ્રથમ થોડા ગૃહસ્થો મળ્યા. અને પછી તા૦ ૨૫ મી માર્ચ સન ૧૮૬૫ ને દિને પ્રસિદ્ધ ગૃહસ્થોને આમંત્રણ કરી એક સભા મુંબઈના પુરાલયમાં મેળવી. સર્વેના એક મતથી "ગુજરાતી સભા" સ્થપાઈ. તેમાં મિ૦ ફાર્બસ પ્રમુખ, બીજા સંભાવિત પુરૂષોની એક અધિકારી મંડળી, અને આ લખનાર મંત્રી, એ રીતે નિયમાયા; અને હર્ષભરી સભા વિસર્જન થઈ તે સમયે સર્વેએ એવી પ્રીતિ દેખાડી કે એ શુભ કામ યથાર્થ સિદ્ધિ પામશે એવું કોઈને પણ લાગ્યા વિના રહે નહિ.

પરંતુ મનુષ્યનું ધાર્યું શું થાય છે! ઈશ્વરની અકલિત માયા કોનાથી કળાઈ છે! ઉપરનો વિચાર કરીને ઉઠ્યા તેજવેળા મુંબઈને માથે એક સંકટ ચક્ર અદૃશ્ય ભમતું હતું. તેની કોઈને ગમ નોહોતી. એવી સંધીમાં વલી ફાર્બસની પ્રકૃતિ બગડી તેથી તેમને મુંબઈ છોડવી પડી. મંત્રીને પણ કંઈ અગત્યના કામ સારૂ સ્વગામ જવું પડ્યું. એથી તરત કામ અગાડી ચાલી શક્યું નહિ. કેટલેક માસે મુંબઈમાં પાછું આવવું થયું ત્યારે મુંબઈની દશા વિપરીત દીઠી. અદૃષ્ટ દેવિયે શોકનો પડદો

---

૨૦૦ શ્રી બજાણાના ઠાકુર સાહેબ.
૨૦૦ શ્રી માલિયાના ઠાકુર સાહેબ.
૧૦૦ શ્રી કોટડાના ઠાકુર સાહેબ.
૧૦૦ શ્રી વીરપોરના ઠાકુર સાહેબ.

" એરીતે કાઠિયાવાડનાં અને બીજાં જુજ મુંબઈનાં નાણાં વસુલ થયાં છે તે અત્રેની મુંબઈ બેંકમાં વાજે રાખવામાં આવ્યાં છે.

એકદમ નાંખેલો દેખાયો. જે જે ગૃહસ્થોને થોડાકજ માસ ઉપર સુખ-માં દીઠેલા, તેતે ગૃહસ્થોને સંકટમાં સુઝાતા દીઠા. અનુભવિ પંડિતો કહી ગયાછે કે " धर्मस्य त्वरितागतिः " તેને અનુસરી જે ગૃહસ્થોએ નાણાં ભ-ર્યાં હતાં તેમને તત્કાલ સૂઝવવામાં આવ્યું; પણ તેઓને પોતાની પીડા-ની વેદના એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે, તે બીજા કશા ઉપર લક્ષ રા-ખી શકતા નોહોતા. તેનું પરિણામ એ થયું કે નાણાં વસુલ થઈ શક્યાં નહિ.

આ પરિણામથી સભાને કંઈ ભારે હાની થઈ એવું મને લાગતું નહિ. કારણ એ સાધનને તો પાતાળમાંથી પકડી લાવે એવા ગૃહસ્થો એ સભા-માં સામીલ હતા. પરંતુ એક અસાધ્ય હાની એ સભાને તેજ સમયે થઈ.

બહુ વિચારો કરવાથી મસ્તકમાં રોગ ઉત્પન્ન થયો તેથી, થોડાદિવસ તેની પીડા ભોગવી તા૰ ૩૧ મી આગસ્ટ સન ૧૮૬૫ ને દિને ફાર્બસનો દેહ પુનામાં ધી. આનરેબલ. એલિસના બંગલામાં પડ્યો, અને તે સ-દ્ગતિ પામ્યો. ફાર્બસના મરણથી સભાને એવોતો દુઃસહ ધક્કો લા-ગ્યો કે તેની મૂર્છા વળવી દુર્લભ થઈ પડી.

તેને એ સભા કેવી પ્રિય હતી અને તેના ઉપર તેની અંતઃકરણથી મમતા કેવી હતી તેની સાક્ષી પૂરવા નીચેનું ફાર્બસનું માત્ર એક વચન અનેકનો અર્થ સારે એવું છે. અંતકાળ વેળા જે જે કામોસાથે ફાર્બ-સને સંબંધ હતો, તે તે કામો એમના મિત્રોએ સંભાળી લીધાં, ત્યારે "ગુ-જરાતી સભાનું" કામ પણ સંભાળી લેવા એમના મિત્રો એ કહ્યું તે સ-મયે ફાર્બસે ઉત્તર આપ્યો કે—" **સર્વ કામ તમને સોંપીશ, પણમારી ગુજરાતી સભાનું કામ તો અંત સુધી કોઈને સોંપવા હું રાજીનથી**" આ વાક્ય કેવા હૃદયમાંથી નીકળ્યું હશે તે દર્શાવવા તેમાંના પ્રત્યેક અ-ક્ષરો એવાતો સમર્થ છે કે બીજાને એક માત્રાવા પણ કહી પુષ્ટિ કરવાની અગત્ય નથી.

એ પ્રમાણે ફાર્બસના મરણથી ગુજરાતી સભાનેજ એકલીને અસા-

ષ્ય હાની થઈ એવું નથી. જેની જેની સાથે તેનો સંબંધ હતો તેને તેને એના મરણથી હાની અને શોક થયો છે. અને ક૦ દલપતરામ કેહેછે તેમ, "શ્રીની કોટ કિલાક જવાથકી આખી થઈ ગુજરાત ઉદાસી." કાઠિયાવાડમાંથી રા૦ મુકુંદરાય લખેછે કે "ફાર્બસનું મરણ જાણી અત્રેના ઘણા રાજા રજવાડામાં પોતાના કુટુંબનું એક ઉપયોગી મનુષ્ય ગયાથી જેટલો શોક થાય એટલો થયો છે." ગુજરાતમાં તેને વધારે સહવાસ હતો એટલે ત્યાંના લોકોને શોક થાય એમાં તો નવાઈજ શી. (જે બહુ વર્ષ ફાર્બસ સાથે રહ્યા અને જેમનાથી ફાર્બસના ઘણા સમાચાર આપણને મળ્યા છે તે) ક૦ દલપતરામે "ફાર્બસ વિરહ" નામનું એક પુસ્તક લખ્યું છે તે સર્વને વાંચવાની આ પ્રસંગે ભલામણ કરિયે છિયે. એ પુસ્તકમાંની કવિતા પ્રાસંગિક અને સ્વાભાવિક છે. ફાર્બસ, દલપતરામનો ભોજ હતો. દલપતરામનું કવિત્વ ફાર્બસથી ખરૂં પ્રકટ થયું અને તે ફાર્બસ સંબંધી લખતાં શકૂત્યનુસાર પૂર્ણ દશા પામ્યું છે. ફાર્બસના વિયોગથી ક૦ દલપતરામને અનેક પ્રકારની હાની થઈછે, તેથી તેનું હૃદય પોચું થઈ નિર્મળ સ્નેહ બતાવેછે. તે કહેછે કે.—

ઇંદ્રવિજય.

ગામ, ગરાસ, ધરા, ધન, ધામની ખોટનું દુઃખ ખરૂં પણ ખોટું;
સંતતિહીન, કુટુંબ કુસંપનું, છાતિ તણું દુઃખ, તે પણ છોટું;
ક્રોડ રીપુ તણું કોણ ગણે કદિ ઓગણું આવી ચડી દુઃખ ઓટ્યું:
મેં મનમાં અનુમાન (!અનુભવ!) કર્યું, દુઃખ મિત્ર વિયોગનું સર્વથી મ્હોટું.

'ગુજરાતી સભાએ' ફાર્બસનો શોક એવી રીતે બતાવ્યો કે તેનું નામજ તેણે પોતાનામાં કોતરાવ્યું; અર્થાત "ફાર્બસ" ગુજરાતી સભા એવું નામ ધારણ કર્યું. એશિયાટિક સોસાઈટીની શાખાએ પણ પોતાના પત્રકમાં ફાર્બસ શોકદર્શક લેખ લખ્યોછે. સુરતના લોકોએ ફાર્બસનું સ્મરણ રાખવા સારૂ થોડું નાણું એકઠું કર્યુંછે, અને પ્રતિવર્ષ તેમાંથી તેને પ્રિય એવી જે ગુજરાતી ભાષા, તેને પુષ્ટિ મળે એવી યોજનાઓ કરેછે.